

VLADIMIR GOATI

IZBORNA NADMETANJA
U
SAVEZNOJ
REPUBLICI
JUGOSLAVIJI
OD 2000.
DO 2003.

IZBORNA U SAVEZNOJ

izdavač

**CENTAR ZA SLOBODNE IZBORE
I DEMOKRATIJU**

za izdavača

Dr Slobodanka **Nedović**

urednik Male biblioteke

Ivan **Nikolić**

design

Branko **Gavrić**
TOTAL DESIGN

lektor i korektor

Marija **Brajuvić-Pavličić**

štampa

Tipografic, Beograd

tiraž

1000 primeraka

Beograd

decembar 2003.

Objavljivanje ove publikacije omogućila je

Norwegian People's Aid

CeSID

Lomina 9/III, 11000 Beograd, Srbija i Crna Gora
(381 11) 32 82 870 • <http://www.cesid.org> • e-mail: cesid@cesid.org.yu • cesid@bitsyu.net

Vladimir Goati

ANADMETANJA I REPUBLICI JUGOSLAVIJI OD 2000. DO 2003.

CeSIDova Mala Biblioteka

Direktor CeSID-a

Dr Slobodanka Nedović

Članovi Upravnog odbora CeSID-a

Marko Blagojević

Aleksandar Bratković

Danko Ćosić

Dr Zoran Lučić

Dr Marijana Pajvančić

Miloš Todorović

Tehnički sekretar

Mirjana Popović Gavrić

Članovi Saveta CeSID-a

Dr Radovan Bigović

Vuk Bojović

Branislav Čanak (UGS Nezavisnost)

Dr Mijat Damjanović

Dr Srđan Darmanović

Vladan Gajić

Dr Vladimir Goati

Dr Lav Ivanović

Nikola Kusovac

Dr Slobodanka Markov

Dr Vojislav Milovanović

Dr Veselin Pavićević

Dr Jelica Petrović

Dr Dejan Popović

Dr Dragoljub Popović

Dr Milan Popović

Miroslav Todorović

Dr Zoran Tomić

Dr Vučina Vasović

Dr Duško Vranješ

Dr Dragica Vujadinović-Milinković

UVOD	7
OD USTAVA 1992. DO USTAVNE POVELJE 2003.	9
Obrazovanje SRJ	9
Sukob između republika	12
Raspad SRJ	13
Od SRJ do Srbije i Crne Gore	17
IZBORI U CRNOJ GORI	21
Parlamentarni izbori 2001.	22
Predizborne prilike	22
Izborni rezultati	27
Vanredni parlamentarni izbori 2002.	30
Izborni rezultat	32
Predsednički izbori 2002.	35
IZBORI U SRBIJI	37
Postoktobarska partijska scena	37
Socijalno uporište partijskih polova	39
Sukob ranijih koalicionih partnera	40
Prvi predsednički izbori 2002.	45
Kandidatski <i>menu</i>	45
Rezultati prvog kruga	46
Drugi izborni krug	47
Drugi predsednički izbori 2002.	49
Izborni rezultati	49
EPILOG	53
DOKUMENTACIJA	57
LITERATURA	61

OD USTAVA 1992.
DO USTAVNE POVELJE 2003.

Izbori na teritoriji Savezne Republike Jugoslavije (SRJ) održani u toku 2001. i 2002 - kojima se bavimo u ovoj studiji - sticajem okolnosti su, poslednja izborna nadmetanja u kratkoj i burnoj istoriji SRJ. *Zato što smo izborna nadmetanja u prethodnom razdoblju obradili u knjizi Izbori u SRJ od 1990. do 1998, Dodatak: izbori 2000. (Goati, Beograd, CeSID, 2001), sa ovom studijom ćemo „zaokružiti“ sve izbore (na saveznom i republičkom nivou) do kojih je došlo u desetogodišnjem postojanju SRJ, jer uspostavljanjem državne zajednice Srbija i Crna Gora 4. februara 2003, „treća Jugoslavija“ je, posle jedne decenije postojanja, nepovratno otišla u prošlost. To je razlog zbog kojeg ćemo najpre rekapitulirati, sa svim sumarno, već „završenu istoriju“ SRJ, pa ćemo se, potom, pozabaviti izborima održanim u njene dve republike između 2000. i 4. februara 2003. godine, kada je se SRJ transformisala u državnu zajednicu Srbija i Crna Gora. Na kraju knjige je Dokumentacioni prilog koji sadrži rezultate svih parlamentarnih i predsedničkih izbora održanih u posmatranom razdoblju.*

I OD USTAVA 1992. DO USTAVNE POVELJE 2003.

SRJ je uspostavljena ustavom od 27. aprila 1992. godine koji se, po mestu na kojem ga je pisala grupa eksperata, naziva „Žaljački ustav“. Prema tom ustavu, SRJ se sastoji od dve bivše republike Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ), Srbije i Crne Gore, između kojih postoji izrazita neravnoteža u broju stanovnika (9.791.475 stanovnika Srbija i 618.287 stanovnika, Crna Gora) i slična asimetrija u ekonomskim resursima. U etničkom (i kulturnom) pogledu SRJ je izrazito heterogena država, o čemu svedoče podaci da u njoj Srbi, kao najbrojnija nacionalna grupa, čine, prema rezultatima popisa stanovništva sprovedenog 1991, 62 odsto stanovništva, Crnogorci 5 odsto, dok Albanci, kao nacionalna manjina, čine 16,1 odsto. Srbija i Crna Gora, uzete pojedinačno su, takođe, etnički heterogene, jer Srbi u Srbiji čine 66,2 odsto populacije, a Crnogorci u Crnoj Gori 62 odsto.

U dramatičnim događajima koji su prethodili raspadu SFRJ (1991) - u kojima je bitnu, a verovatno i presudnu ulogu odigrao politički vrh Srbije na čelu sa Slobodanom Miloševićem (o tome: Goati, 1996: 24-43) - crnogorsko političko rukovodstvo je energično podržavalo rukovodstvo Srbije u odbijanju da prihvati podelu SFRJ po republičkim granicama. Rukovodstva tih dveju republika, na osnovu gledišta da su republike isključivo „administrativne jedinice“ federacije dok su narodi konstitutivni elementi SFRJ, odlučno su osporavala prava ostalih republika da proglase nezavisnost u okviru njihovih granica garantovanih ustavom SFRJ (1974). U skladu sa tim, rukovodstva Srbije i Crne Gore pristajala su samo na „etničko prekomponovanje“ SFRJ. Kada su četiri, od ukupno šest, republika proglasile nezavisnost (Slovenija, Hrvatska, Makedonija i Bosna i Hercegovina), rukovodstva Srbije i Crne Gore su tvrdila da su one izvršile „nelegalne secesije“ od SFRJ, koja je to - prema istoj tvrdnji - „nadživela“ kao subjekt međunarodnog prava.

Obrazovanje SRJ

Na osnovu navedenih premisa, politička rukovodstva Srbije i Crne Gore uspostavila su SRJ (27. aprila 1992. godine), naglašavajući da ta država ima isključivo pravo na kontinuitet sa SFRJ. Da bi se za to obezbedili argumenti, Ustav SRJ proglasilo je Savezno veće skupštine SFRJ, pri čemu je na više načina grubo prekršen ustav SFRJ (1974). Prvo, izostalo je učešće svih federalnih jedinica u postupku donošenja ustava, iako je to izričito

nalagao ustav SFRJ (članovi: 400, 401, 402). Drugo, Savezno veće Skupštine SFRJ nije imalo kvorum kad je odlučivalo o ustavu SRJ zato što sednici tog veća nisu prisustvovali poslanici („delegati“) četiri „otcepljene“ republike, pa je odluku o proglašenju ustava SRJ izglasalo samo 73 poslanika Saveznog veća, koje – prema članu 291 ustava SFRJ – ima 220 članova! Treće, mandat poslanika koji su odlučili o proglašenju ustava SRJ istekao je 1990. (izabrani 1986), tako da su o tome odluku doneli bivši poslanici, tačnije rečeno, samo 33,1 odsto bivših poslanika Saveznog veća. *Najparadoksalnije jeste da u trenutku proglašenja ustava SRJ od strane Saveznog veća Skupštine SFRJ, SFRJ već nije postojala!* Opisane pravne „vratolomije“ završile su se neuspehom, jer je većina država i međunarodnih organizacija, uključujući Ujedinjene nacije, odbila da prizna SRJ kao isključivog nosioca kontinuiteta „druge Jugoslavije“.

Istog dana kada je proglašen ustav SRJ, Savezno veće Skupštine SFRJ (opet u krnjem sastavu) usvojilo je izborni zakon i donelo odluku, bez konsultacija sa opozicionim partijama Srbije i Crne Gore, da prvi izbori za Saveznu skupštinu SRJ budu održani već 31. maja 1992. Povrh toga, vladajuće partije dveju republika, Socijalistička partija Srbije (SPS), odnosno Demokratska partija socijalista (DPS), oglušile su se o zahteve relevantnih opozicionih partija za ravnopravnim pristupom medijima u toku izborne kampanje i za finansijskom pomoći države, zbog čega su opozicione partije pozvale birače da bojkotuju majske savezne izbore. Veliki broj birača odazvao se tom pozivu tako da je na majske izbore 1992. izašlo u Srbiji samo 56 odsto, a u Crnoj Gori 56,7 odsto građana, što je za 15 odsto, odnosno 18,3 odsto manje nego što je izašlo na prve slobodne izbore (1990). Osim toga, na majskim izborima registrovan je izuzetno visok procenat nevažećih glasova (12 odsto u Srbiji i 5,1 odsto u Crnoj Gori), što je u velikoj meri posledica protesta birača protiv načina kako su ti izbori zakazani i održani. *Atmosfera dubokog političkog nepoverenja i napetosti u kojoj su održani majski, „zasnivajući izbori“ u SRJ nagovestila je velike teškoće sa kojima će se ta zemlja kasnije suočavati.*

Pri analizi uzroka kratkog trajanja „treće Jugoslavije“ (1992-2003) neophodno je uzeti u obzir da su Srbija i Crna Gora u nju „unele“ vlastite međusobno nekoherentne političke institucije obrazovane 1990, dok je još postojala SFRJ. Ustav Srbije (usvojen 28. septembra 1990) obezbedio je velika ovlašćenja predsedniku Republike (naročito član 83), pa se u Srbiji može govoriti o „polupredsedničkom sistemu“. Nasuprot tome, u Crnoj Gori je amandmanima na „socijalistički ustav“ (1974) prihvaćenim 1990. uveden parlamentarni sistem, a identičan sistem proizašao je iz novog ustava Crne Gore usvojenog 12. oktobra 1992. Ustav SRJ (1992) prihvatio je, takođe, parlamentarni sistem. Pošto je novi ustav Crne Gore izglasan posle saveznog ustava, između dva dokumenta uočavaju se samo sitne razlike, dok ustav Srbije, usvojen dve godine pre saveznog, bitno od njega odstupa u važnim tačkama (Pajvančić, 1995: 87-89). Imajući u vidu da ustav Srbije nikada nije usaglašen sa saveznim ustavom – iako to izričito zahteva član 115 Ustava SRJ – krupne razlike između dvaju ustava dovodile su do permanentnih napetosti u pravnom sistemu. S obzirom na uporedno važenje dva nepodudarna ustava, pitanje je čak da li se u SRJ uopšte

moglo govoriti o pravnom sistemu u smislu „...logički središnje, neprotivnečne celine mnogobrojnih normi koje se sve drže, međusobno i zavise jedna od druge“ (Lukić, 1954: 249)? Umesto toga, tačnija bi bila ocena da su od 1992. do 2003. koegzistirale različite, pa i protivnečne, norme čija je primena zavisila od metapravnih činilaca, često od trenutnog rasporeda uticajnih pojedinaca na strateškim položajima u federaciji i republici.

Okolnost da je vladajući poredak u Srbiji u prvoj polovini devedesetih godina bio angažovan u ratovima na teritoriji Bosne i Hercegovine i Hrvatske ostavio je neizbrisive tragove na njegov kasniji razvoj. Pošto taj poredak nije želeo otvoreno dabude uključen u pomenute ratne sukobe zbog razloga u koje ovde nećemo ulaziti (o tome: Goati, 1996), on je to činio na prikriiven način pomažući paravojne formacije u koje su bili uključeni mnogi pripadnici organizovanog kriminala. Posle potpisivanja Dejtonskog sporazuma u novembru 1995, paravojne formacije su se iz Bosne i Hercegovine i Hrvatske povukle u Srbiju, pri čemu je između njih i vladajućeg poretka nastavljena čvrsta saradnja. Informacije do kojih je javnost došla posle ubistva premijera Zorana Đinđića (12. mart 2003), čak sugerišu zaključak da je u drugoj polovini devedesetih godina u Srbiji ostvarena „kadrovska osmoza“ između oficijelnih nosilaca političke i policijske moći, paravojnih i paramilitarnih formacija i organizovanog kriminala. Reč je, zapravo, o čvrstoj sprezi „politike i podzemlja“ zasnovanoj na osobenoj „podeli rada“ i u kojoj su poštovani interesi obe strane. Miloševićev režim je tolerisao kriminalno delovanje, a zauzvrat, organizovani kriminal je obezbeđivao nosiocima političke i policijske moći učešće u „zaradi“ i, neretko, zastrašivao ili eliminisao njihove protivnike. Analizirajući prirodu Miloševićevog režima Slobodan Antić je, s pravom, ocenio: „Povećanje nasilništva uočavalo se i kada je reč o pojavi parapolicije, kao i o brojnim *nerazjašnjenim ubistvima* politički značajnih ličnosti. Što se tiče parapolicije, u Beogradu je postojao čopor kratko očišanih neotesanih muškaraca, uglavnom obučeni u tamnu odeću, koji je iznenada napadao i premlaćivao učesnike protivladinih demonstracija...Zašto je vlast bila blagonaklona prema ovim grupama pokazalo se nakon sloma režima, kada su u prostorijama SPS nađeni platni spiskovi batinša...Isto, premda su po zakonu automatske puške mogli da koriste samo vojska i policija, pripadnici pojedinih paramilitarnih grupa javno su paradirali naoružani dugim cevima...“ (Antić, 2002: 448).

„Osveta prošlosti“ koja se u obliku simbioze politike i kriminala manifestovala u političkom životu Srbije, nije pošteđela – doduše na osoben način – ni Crnu Goru. Preko teritorije ove republike i uz znanje njenih organa odvijalo se za vreme ekonomskih sankcija Saveta bezbednosti protiv SRJ (1992-1995) krijumčarenje nafte („naftni put“) neophodne za jugoslovensku privredu. U isto vreme, tekao je i nezakonit promet cigaretama između zemalja Zapadne Evrope i Bliskog istoka, što je krijumčarima – često povezanim sa državnim organima – donosilo enormne zarade. Potpisivanjem Dejtonskog sporazuma krajem 1995. i potonjim ukidanjem ekonomske blokade SRJ, ilegalna trgovina naftom i cigaretama preko teritorije Crne Gore nije prestala, a crnogorska opozicija, pravosudni organi Italije i predstavnici nekih međunarodnih organizacija optužili su pojedine čelnike

crnogorskog poretka za učešće u krijumčarenju. Ali, do predaje ove knjige u štampu (septembar 2003), njihova krivica za to nije dokazana pravosnažnim sudskim odlukama.

Sukob između republika

U prvih nekoliko godina, u funkcionisanju SRJ nisu se manifestovale veće političke teškoće što je rezultat sposobnosti vladajućih partija Srbije i Crne Gore, SPS i DPS, da sve probleme u federaciji rešavaju internim „političkim dogovorima“. Ali, situacija se izmenila početkom 1997. kada je u Crnoj Gori došlo do rascepa vladajuće DPS na većinsku (uslovno) socijaldemokratsku struju i (opet uslovno) neokomunističku struju. Potonja struja, pošto je ostala u manjini u Glavnom odboru DPS, istupila je iz stranke i obrazovala Socijalističku narodnu partiju Crne Gore (SNP CG). U toku internog sukoba u DPS, eliminisan je sa mesta predsednika te partije (u julu 1997) Miloševiću odani Momir Bulatović, a za lidera DPS izabran je Milo Đukanović koji se energično zalagao za demokratski preobražaj republike, privatizaciju i uključivanje u evropske i svetske integracije, uz snažno naglašeni kritički stav prema režimu Slobodana Miloševića u Srbiji. U oktobru 1997. Milo Đukanović je uspeo da porazi Momira Bulatovića i na izborima za predsednika Crne Gore, iako je Bulatović uživao snažnu medijsku i materijalnu podršku Srbije. Đukanovićeva pobeda upotpunjena je trijumfom prodemokratski i proevropski opredeljene koalicije „Da živimo bolje“ (DPS; Narodna stranka CG; Socijaldemokratska partija CG) nad SNP CG, na izborima za crnogorski parlament održanim 31. maja 1998. *Posle majskih parlamentanih izbora vladajući politički poredak Crne Gore, koristeći Diamondovu (1996) tipologiju, postepeno se transformisao od autoritarnog u „izbornu demokratiju“, dok je, nasuprot tome, poredak druge jugoslovenske republike, Srbije, zadržao bitna autoritarna obeležja.*

Štaviše od marta 1998. kada je SPS obrazovala koalicionu vladu sa ultranacionalističkom Srpskom radikalnom strankom (SRS) i ekstremno levom Jugoslovenskom levicom („crveno-crna“ koalicija), poredak Srbije je mutirao u još „tvrđu“ autoritarnu varijantu, jer je ograničio i onako krhke liberalne elemente u sferi medija i slobode delovanje opozicionih partija (Goati, 2001; Antonić, 2002). Pred septembarske savezne izbore 2000. (parlamentarne i predsedničke), politički poredak Srbije je ispoljavao naglašene sličnosti sa sultanizmom čija su bitna obeležja: nejasne granice između režima i države, personalizacija vlasti, konstitucionalna hipokrizija, uska socijalna osnova i odsustvo jasne podele između vladareve imovine i „javne blagajne“ (Chahabi and Linz, 1998: 11- 23). Imajući u vidu navedena obeležja, razumljivo je što je parlament Srbije bio potpuno marginalizovan i što je sve ključne političke odluke arbitrarno donosio politički vrh, u stvari Slobodan Milošević i pojedinci iz njegovog okruženja (bez obzira na njihov položaj u političkom sistemu), što je bitno povećavalo stepen kontigencije u političkom životu. „Arbitrarnost je – beleži Nenad Dimitrijević – zauzimala ono sistemsko mesto koje u demokratskim društvima pripada konstitucionalizmu i valja je čitati kao temeljno svojstvo režima

u njegovom 'institucionalnom' aspektu. 'Ustavni sistem', sa njegovim institucijama, normama i procedurama, bio je tek instrument koji su vladajući arbitrarno koristili za svoje posebne ciljeve. Sistem dominacije nije bio samo principijelno neograničen, već i visoko personalizovan. Mesto koje u demokratiji pripada javnoj dimenziji institucionalizovane politike zauzeo je kompleksan netransparentni sistem privatizovane vladavine. Srbijom je vladao paradržavni kartel koji su tvorili 'zvanične' političke institucije, vladajuća partija sa njenim 'koalicionim' satelitima, vojska, raznovrsne policijske formacije, mafija, dvorski intelektualci, sa Predsednikom Republike kao centrom paukove mreže i personifikacijom sistema" (2003, p. 1).

Raspad SRJ

Intenzivan politički sukob između programski različitih vladajućih koalicija Srbije i Crne Gore koji je počeo 1997. i eskalirao 1998. doveo je do promene uloge saveznih organa. Ti organi nisu od uspostavljanja SRJ 1992. do 1998. delovali autonomno, nego kao *longa manus* rukovodstava vladajućih partija dveju republika. U tom razdoblju o SRJ se moglo se govoriti kao o prividnoj federaciji („federaciji-senci“; „federaciji-maketi“), čija je marginalizacija bila rezultat konsenzusa SPS i DPS. U drugoj fazi, koja počinje 1998, Miloševićev režim u Srbiji koristio je organe federacije (Savezni parlament, vladu, ustavni sud) u ogorčenoj političkoj borbi protiv druge federalne jedinice. To dobro ilustruje podatak da je 20 poslanika koje je Skupština Crne Gore (u skladu sa članom 81. Ustava SRJ) izabrala 1998. u Veće republika saveznog parlamenta, sprečeno da obavlja svoju funkciju, a na sednice tog veća pozivani su poslanici iz Crne Gore izabrani 1996. Onemogućavanje rada legalno izabranih predstavnika Crne Gore u saveznom parlamentu, rezultat je težnje vladajuće „crveno-crne“ koalicije u Srbiji da sebi obezbedi većinu u paritetno sastavljenom Veću republika Savezne skupštine (u kojem obe republike imaju po dvadeset poslanika). U Veću građana, pak, vladajuća koalicija u Srbiji posedovala je „po prirodi stvari“ ubedljivu većinu, jer ta republika bira u Veće građana 108 poslanika, a Crna Gora samo 30. Na taj način, Crna Gora je, bez obzira na princip ravnopravnosti republika proklamovan u članu 1. Ustava SRJ (1992), bila potpuno marginalizovana u Saveznoj skupštini, Saveznoj vladi i u svim drugim federalnim institucijama. *Osim toga, Miloševićev režim je, krajem 1998, intenzivirao kampanju u medijima protiv crnogorskog rukovodstva i primenio i druge mere pritiska, od kojih je možda najdrastičnija zabrana prometa poljoprivrednih proizvoda iz Srbije u Crnu Goru, što neodoljivo podseća na „ekonomsku blokadu“ koju je taj režim sproveo krajem 1989. (dok je postojala SFRJ) protiv Slovenije.*

Potpuno razilaženje između Srbije i saveznih organa, sa jedne strane, i Crne Gore, sa druge strane, u pogledu demokratije, tržišta i saradnje sa Evropom i svetom, manifestovalo se i u pristupu rešavanju kosovske krize. Crna Gora je početkom 1999. bezuspešno nastojala da utiče na politiku SRJ u cilju izbegavanja vojne konfrontacije sa NATO-om. Crnogorska skupština, republička vlada i predsednik Republike su, u više navrata, insi-

rali početkom 1999. na potrebi da SRJ prihvati predloženi sporazum u Rambujeu o mirnom regulisanju krize na Kosovu i Metohiji uz učešće međunarodne zajednice, ali je vladajući režim SRJ, sa Miloševićem na čelu, to odlučno odbio. Ocenjujući da se SRJ time izlaže riziku rata sa NATO-om, parlament Crne Gore je, sredinom marta 1999, usvojio rezoluciju u kojoj se zahteva povratak crnogorskih rezervista mobilisanih u vojsku Jugoslavije (VJ) u Crnu Goru i traži od nadležnih organa te republike da VJ u slučaju vojnog sukoba sa NATO-om ne koristi teritoriju Crne Gore. Dva dana posle početka napada NATO-a na SRJ, Vlada Crne Gore donela je uredbu (26. marta 1999) kojom je odbacila odluku Savezne vlade o proglašenju ratnog stanja, a 1. maja 1999. zatražila je da Crna Gora bude izuzeta od međunarodnog naftnog embarga, obećavajući da uvezeno gorivo neće koristiti VJ.

Inače, Crnoj Gori je nelegalno uskraćena mogućnost ne samo da učestvuje u donošenju vitalnih odluka od kojih je zavisilo izbijanje rata sa NATO-om, nego i da utiče na tok rata, jer u toku ratnih dejstava predsednik Crne Gore nije pozivan na sastanke Vrhovnog saveta odbrane, iako je on, po članu 135. ustava SRJ, član tog saveta. Bombardovanje od strane NATO-a prestalo je 9. juna 1999, pošto je SRJ prihvatila sve zahteve NATO u vezi sa Kosovom i Metohijom, pre svega zahtev da povuče svoje vojne i policijske snage iz te pokrajine. Okončanjem vojnog sukoba sa NATO-om, u prvi plan je izbilo pitanje budućnosti SRJ sastavljene od dve politički sukobljene republike od kojih je jedna, Srbija, uprkos ustavno proklamovanoj ravnopravnosti, faktički ostvarivala dominantan položaj u federaciji. Nezadovoljna tim, vlada Crne Gore usvojila je 5. avgusta 1999. dokument pod nazivom *Osnovi novih odnosa Crne Gore i Srbije* kojim se predviđa transformacija SRJ u konfederalni savez. Taj predlog upućen je Vladi Srbije, koja je, međutim, odbila da se izjašnjava o njemu sa obrazloženjem da je ta materija u nadležnosti Savezne skupštine. Upućivanje na tu „adresu“ značilo je, zapravo, odbijanje razgovora, jer Crna Gora, kao što smo predhodno pomenuli, nije bila na odgovarajući način zastupljena u saveznom parlamentu. Predsednik Crne Gore, Milo Đukanović najavio je 6. oktobra 1999. da postoji „precizan rok“ do kojeg će se čekati odgovor Srbije i da će, kad rok istekne, biti organizovan referendum o nezavisnosti (*Vijesti*, 6. 10. 1999).

Milošević nije uopšte obraćao pažnju na žalbe Crne Gore zbog neravnopravnog statusa u federaciji, nego je čak izdejstvovao, oslanjajući se na svoju „glasačku mašinu“ u saveznom parlamentu, usvajanje ustavnih amandmana 6. jula 2000. kojima je još više naglašena neravnopravnost manje republike. To se posebno ogleda u prihvatanju neposrednog izbora predsednika SRJ (umesto izbora u saveznom parlamentu) i u opredeljenju za neposredan izbor poslanika Veća republika Savezne skupštine koje su, pre toga, birali parlamenti Srbije i Crne Gore. Neposrednim izborom predsednika SRJ dovedeni su u neravnopavan položaj kandidati iz Crne Gore koja ima 16,5 puta manje birača od Srbije, a direktnim izborom poslanika Veća republika od strane građana, Crna Gora je onemogućena da, odabirom 20 poslanika Veća republika u svom parlamentu, efikasno blokira tendencije Srbije da joj majorizacijom nameće svoje interese u Saveznoj skupštini.

U skladu sa julskim ustavnim promenama, Miloševićev režim je organizovao 24. septembra 2000. savezne parlamentarne i predsedničke izbore. Ali, na tim izborima uhodani mehanizam manipulacije je „otkazao“, pa je opoziciona koalicija Demokratske opozicije Srbije (DOS) trijumfovala ne samo na izborima za savezni parlament (u Srbiji), nego i na predsedničkim izborima, na kojima je kandidat te koalicije, Vojislav Koštunica, ubedljivo pobedio već u prvom krugu, iako je na tim izborima učestvovao i Slobodan Milošević. Posle izbornog trijumfa DOS-a, kao što se moglo očekivati, usledio je pokušaj vladajućeg režima da falsifikuje izbornu volju građana. Taj pokušaj je, međutim, osujećen masovnim protestima, čiji je efekat bio zbacivanje Miloševićevog autoritarnog režima 5. oktobra 2000. i dolazak DOS-a na vlast u Srbiji. Potpuno drugačiji tok i epilog imali su septembarski savezni izbori u Crnoj Gori. U toj republici, vladajuća koalicija „Da živimo bolje“ (DPS-Narodna stranka CG- Socijaldemokratska partija CG) pozvala je na bojkot izbora zbog „ustavnog udara“ izvršenog 6. jula 2002. Taj poziv je prihvatila ogromna većina crnogorskih građana o čemu svedoči podatak da je se na biračkim mestima pojavilo samo 28,8 odsto birača. U takvim okolnostima, sve mandate koji pripadaju Crnoj Gori u Veću građana (30) i u Veću republika (20) Savezne skupštine, osvojile su promiloševićevske SNP CG i Srpska narodna stranka (SrNS) (šire o tome: Goati, 2001: 234-249).

Zauzevši 5. oktobra 2000. vlast, DOS se našao pred dalekosežnom dilemom; na koji način uspostaviti savezne institucije? Prvi i, svakako, lakši način bio je obrazovanje koalicije sa SNP CG i SrNS, iako su te partije bile odani Miloševićevi politički saveznici u prethodnom razdoblju. U prilog takvoj opciji govorila je praktična potreba da se hitno formira Savezna vlada preko koje će se SRJ brzo reintegrirati u važne međunarodne institucije i tako olakšati pristizanje neophodne ekonomske pomoći. Drugi način znatno je komplikovaniji i teži, jer je zahtevao prethodno proglašenje ništavim svih političkih akata koji su proistekli iz nametnutih julskih ustavnih amandmana 2000. kojima je ukinuta ravnopravnost Crne Gore u federaciji i, nakon toga, politički dogovor DOS-a sa vladajućom crnogorskom koalicijom „Da živimo bolje“ o rekonstrukciji SRJ. Opređenjenje za tu opciju iziskivalo je, naravno, više vremena i s obzirom na udaljene pozicije DOS-a i koalicije „Da živimo bolje“ o budućnosti SRJ. Osim toga, odabir te opcije pretpostavljao je prethodno postizanje konsenzusa unutar DOS-a (sastavljenog od 18 heterogenih partija i jednog sindikata) o tome da je julska promena ustava, kojom je ukinuta ravnopravnost Crne Gore u SRJ, ništava i, možda još važnije, da oktobarski politički prevrat 2000. označava pravni diskontinuitet sa Miloševićevim režimom.

Ali, postizanje konsenzusa u vezi sa tim onemogućavala je Demokratska stranka Srbije (DSS) – jedna od dve najuticajnije članice DOS-a – insitirajući na skrupuloznom poštovanju pozitivnih propisa kao da se 5. oktobra 2000. dogodila rutinska smena na vlasti u nekoj od zemalja stabilne demokratije, a ne rušenje autoritarnog i uspostavljanje demokratskog poretka. Istini za volju, DSS nije zastupala legalistički pristup nauštrb principa legitimiteta, samo po pitanju uspostavljanja vlasti na federalnom nivou, nego je tu reč o načelnom stavu. U ime istog pristupa DSS je posle oktobarskog prevrata onemogućila „ra-

dikalan rez" na republičkom nivou, zahvaljujući čemu je SPS ostala u republičkoj vladi (doduše u okviru „tripartitnog aranžmana“) sve do 25. januara 2001. Nasuprot DSS, većina članica DOS-a smatrala je da je neophodno izvršiti odlučan raskid za „starim režimom“, čak i ako se time krše propisi koje je taj režim proklamovao. Ipak, koalicija DOS prihvatila je (zbog „mira u kući“) legalistički *credo* DSS i time priznala i rezultate nelegitimnih septembarskih saveznih izbora u Crnoj Gori 2000. na kojima su sve mandate izvojevale promiloševićevske SNP CG i SrNS. Iz takvog opredeljenja logično je proizašla odluka DOS-a da 4. novembra 2000. obrazuje koalicionu saveznu vladu sa pomenutim crnogorskim partijama u kojoj je čak premijerski položaj pripao potpredsedniku SNP CG Zoranu Žižiću. *Takva odluka DOS-a imala je, međutim, dalekosežno negativne posledice na opstanak SRJ, možda je ona presudno uticala i na nestanak SRJ sa istorijske pozornice.* Na vešćemo tri negativne posledice pomenute odluke DOS-a vezane za sudbinu SRJ.

Prvo, SNP CG i SrNS su, uprkos oficijelnom odricanju podrške Slobodanu Miloševiću i deklarativnom prihvatanju proevropske opcije, vršile od početka sistematsku opstrukciju napora da u Saveznoj skupštini bude usvojen zakon o saradnji sa Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju u Hagu, iako je od toga zavisio nastavak zamašne ekonomske pomoći SRJ od strane Evropske unije (EU), SAD i navažnijih međunarodnih institucija. Nemogućnost donošenja vitalnih odluka na za to nadležnom saveznom nivou još više je uzdrmala odranije pokolebano poverenje u SRJ i prinudila političke aktere da te odluke donose u republičkim organima. Suočena sredinom 2001. sa katastrofalnim ekonomskim posledicama nedonošenja zakona o saradnji sa haškim sudom Vlada Srbije je, na primer, izglasala uredbu kojom je omogućena ekstradicija optuženih za ratne zločine haškom sudu, pozivajući se, pri tom, na član 135 Ustava Srbije (1990) koji daje pravo republičkim organima da, kad su aktima federacije ugroženi interesi Srbije, donose vlastite mere radi zaštite tih interesa. Po toj uredbi izručen je (28. juna 2001) bivši predsednik SRJ Slobodan Milošević haškom tribunalu. Pomenuta uredba izazvala je raskol, kako unutar republičke vlade, tako i u okviru vladajuće koalicije DOS.

Drugo, poslanici dve promiloševićevske partije iz Crne Gore permanentno su onemogućavali donošenje odluka u saveznom parlamentu o oduzimanju imuniteta poslanicima ranije vladajućih partija u predoktobarskom razdoblju (SPS, SRS, JUL) koji su optuženi za teška krivična dela, naročito za sticanje protivpravne imovinske koristi i zloupotrebu službenog položaja. Ovakav stav crnogorskih poslanika izazvao je negativne reakcije u Srbiji i pojačao u njoj independističko raspoloženje. Treće i možda najvažnije; savez DOS-a sa promiloševićevskim strankama iz Crne Gore pojačao je u crnogorskom *establishmentu* uverenje da novuspostavljeni poredak u Srbiji nastavlja „Miloševićevu politiku bez Miloševića“, zbog čega je crnogorska vlada usvojila, krajem decembra 2000, *Povelju o regulisanju odnosa između Srbije i Crne Gore* (objavljena 3. januara 2001) u kojoj, je predložila da se SRJ transformiše u savez dve nezavisne države koji poseduje minimalan broj zajedničkih organa sastavljenih na bazi pariteta. Stvaranju državnog saveza prethodilo bi održavanje referenduma u Crnoj Gori što, inače, član 2. ustava te republike (1992) propi-

suje kao nužan uslov za promenu državnog statusa. Opredeljenje crnogorske vlade za nezavisnost izraženo u pomenutom dokumentu, dolilo je novo „ulje na vatru“ nesporazuma između DOS-a i vladajuće crnogorske koalicije „Da živimo bolje“, odnosno između Srbije i Crne Gore i ubrzalo raspad SRJ.

Da su partije DOS-a, umesto obrazovanja koalicione savezne vlade sa SNP CG i SrNS, ostale dosledne vlastitim ocenama o nelegitimnosti ustavnih promena 6. jula 2000. - izrečenim u vreme usvajanja tih promena - i da su, posle oktobarskog političkog preokreta 2000. pokušale da nađu saveznika u crnogorskoj vladajućoj koaliciji „Da živimo bolje“ umesto u SNP CG i SrNS, sasvim je verovatno da „...vlasti u Crnoj Gori ne bi imale valjan razlog da odbijaju ozbiljne pregovore o demokratskoj rekonstrukciji Jugoslavije“ (Dimitrijević, 2002: 38). Ali, kao što smo prethodno pokazali, DOS se u kritičnom trenutku, na prvoj istorijskoj raskrsnici, opredelio za drugačiju opciju, što je izazvalo lanac događaja čiji epilog, nestanak SRJ, sâm DOS nije priželjkivao. Teško je reći da li je DOS odlukom da sklopi savez za tvrdokornim promiloševićevim partijama procenio da je to manje zlo u poređenju sa štetama koje bi nastale usporavanjem reintegracije SRJ u međunarodnu zajednicu (zbog pregovora sa vladajućom crnogorskom koalicijom), ili je pak - što nam se čini verovatnijim - pogrešno procenio reakciju koalicije „Da živimo bolje“? Ako je, zaista, reč o pogrešnoj proceni, pokazalo se i na ovom primeru da - kako jedan autor piše - „Greške, pogrešna tumačenja i pogrešna shvatanja učesnika u istorijskim zbivanjima igraju onakvu ulogu kakvu igraju genetske mutacije u biološkim zbivanjima: prave istoriju“ (Soros, 1999: 22).

Od SRJ do Srbije i Crne Gore

U razdoblju od 2000. do 2003, zahtev za nezavisnošću Crne Gore bio je u žiži političkih kontroverzi ne samo između dve republike, nego i između relevantnih crnogorskih partija. Decembarska platforma crnogorske vlade (2000) izazvala je u Srbiji negativne reakcije svih važnih partija, jer je težnja za očuvanje federalne države predstavljala jednu od retkih dodirnih tačaka u njihovim opredeljenjima. Nasuprot crnogorskoj platformi, DOS je formulisao, sredinom 2001. vlastiti predlog o tzv. „funkcionalnoj federaciji“, koji je zatim usaglašen sa stavovima SNP CG. Na taj način, o budućnosti SRJ iskristalisala su se dva projekta između kojih je kompromis izgledao nemoguć. Ali, u spor između dve strane „umešala se“, krajem 2001, Evropska unija koja je zahtevala od Crne Gore da odloži održavanje najavljenog referenduma. Uzrok tome je bojazan da bi eventualni uspeh referenduma i raspad SRJ na dve nezavisne države mogao da podstakne zahteve Albanaca u Makedoniji i na Kosovu i Metohiji da referendumskim izjašnjanjem odlučuju o pitanju svog državnog statusa, što bi neizbežno ugrozilo krhku političku ravnotežu na Balkanu. Evropska unija i SAD usmerile su snažan pritisak i prema Srbiji insistirajući da odustane od svog krutog federalnog projekta. Pritisak EU i SAD stigao je željene efekte u obe jugoslovenske republike, što se ogleda u tome da je Crna

Gora pristala da odloži organizovanje referenduma o nezavisnosti, a Srbija odustala od projekta „funkcionalne federacije“.

Obostrano ublažavanje početnih nepomirljivih opredeljenja omogućilo je prihvatanje 14. marta 2002. od strane predstavnika SRJ i obe republike – a u prisustvu visokog predstavnika EU Ksavijera Solane – dokumenta pod nazivom *Polazne osnove za uređenje odnosa Srbije i Crne Gore* kojim se osniva državna zajednica dveju republika. Pošto su *Polazne osnove...* rezultat napora da se, po svaku cenu, nađe „srednje rešenje“ između dve suprostavljene platforme, federalne i independističke, mnoge važne odredbe tog dokumenta su uopšteno formulisane da bi mogle da ih prihvate obe politički sukobljene strane. U analizi *Polaznih osnova...* nameće se najpre pitanje kako treba klasifikovati predloženu novu političku tvorevinu na kontinuumu unitarna država–federacija–konfederacija? Naravno, sva ta tri oblika su idealni tipovi u Veberovom smislu od kojih stvarnost neizbežno odstupa. Ako, kao kriterijum prihvatimo preovlađujuće karakteristike, može se govoriti o konfederaciji sa nekim federalnim elementima (materija ljudskih prava, voj-ska). U političkoj sferi, *Polazne osnove...* daju prednost konfederalnom principu, jer iz tog dokumenta nedvosmisleno proizilazi da državna suverenost pripada državama–članicama. Nadležnosti institucija Srbije i Crne Gore (Skupština, Predsednik, Savet ministara i Sud) bitno su sužene, a zabranjeno je nadglasavanje država–članica. U oblasti ekonomije *Polazne osnove...* ratifikuju zatečeno stanje, jer Srbija i Crna Gora zadržavaju svoje ekonomske i finansijske sisteme sa dve monete, dinarom i evrom. U tom dokumentu sadržano je, istini za volju, načelno opredeljenje da će se harmonizacijom ekonomskih sistema država–članica sa ekonomskim sistemom EU obezbediti prevazilaženje postojećih razlika, ali bez preciznih vremenskih rokova. *Polazne osnove...* imaju i jedno osobeno obeležje; one oročavaju trajanje državne zajednice Srbije i Crne Gore na tri godine, posle kojeg je otvorena mogućnost razdvajanja što, zapravo, znači da je reč o o nekoj vrsti političkog provizorijuma.

Ne negirajući, dakle, mnoge slabosti i nedorečenosti citiranog dokumenta, ne treba, ipak, prevideti ni neke njegove dobre strane. Prvo, za razliku od prethodnih ustavnih aranžmana usvajanih od nastanka „prve Jugoslavije“ (1918) pa do aktuelnog razdoblja – aranžmana koji su, bez obzira na međusobne razlike, težili preoblikovanju stvarnosti prema idealu njihovih protagonista – *Polazne osnove...* uvažavaju stvarne odnose između Srbije i Crne Gore *telle-quelle* i pružaju priliku političkim i socijalnim akterima da ponuđeni institucionalni okvir ispune sadržajem, i da ga eventualno konsenzusom menjaju. Drugo, *Polazne osnove...* sadrže i izuzetno važan proceduralni konsenzus o tome šta će se dogoditi ako se kroz tri godine dominantne političke snage u nekoj od republika budu zalagale za proglašenje nezavisnosti. U tom slučaju propisano je referendumsko izjašnjenje kao put ka nezavisnosti.

Inače, zvuči paradoksalno da su dve najjače i međusobno suprotstavljene crnogorske partije, SNP CG i DPS, interpretirale „Beogradski sporazum“ kao vlastitu pobjedu. Prva partija je isticale da je tim sporazumom uspela da sačuva SRJ od raspada, a DPS da je za-

jednica predviđena u *Polaznim osnovama...* konfederalnog tipa koja, osim toga, opstaje samo tri godine posle čega će njena sudbina biti rešena referendumom. Upravo je različita interpretacija istog dokumenta olakšala njegovo prihvatanje u Skupštini Crne Gore. Za *Polazne osnove...* glasali su poslanici DPS, SNP, SrNS i NS CG, zahvaljujući čemu je taj dokument ubedljivo prihvaćen; od 70 prisutnih poslanika 58 je glasalo za, 11 protiv, a jedan (DUA) se uzdržao. Iako je ubedljivo prihvaćen u Skupštini Crne Gore, „Beogradski sporazum“ izazvao je „pukotine“ u independističkom bloku između DPS i „mlađeg partnera“ u koalicionoj vladi, SDP CG čiji su poslanici glasali protiv, obrazlažući to ocenom da prihvatanje *Polaznih osnova...* odlaže na neodređeno vreme crnogorski put u nezavisnost. Protiv sporazuma izjasnili su se, kao što su i najavljivali, poslanici LS CG, jer ta partija insistira na безусловnoj nezavisnosti Crne Gore. U Narodnoj skupštini Srbije Beogradski sporazum je izglasan ubedljivom većinom jer su ga podržali, osim poslanika vladajuće koalicije i predstavnici DSS.

Zato što su *Polazne osnove...* predstavljale samo početni korak u formulisanju *Ustavne povelje Srbije i Crne Gore* i zakona o njenom sprovođenju, prethodno pomenuta uopštenost i dvosmisleni karakter važnih odredaba *Polaznih osnova...* otežavali su tokom 2002. rad Ustavne komisije na navedenim dokumentima. „Kamen spoticanja“ od početka bilo je pitanje načina izbora poslanika u skupštinu buduće državne zajednice Srbija i Crne Gora, što nije čudno, jer je izborni sistem „centralni nerv“ političkog sistema. Pobornici federalističke opcije u Crnoj Gori (SNP CG, SrNS, NS), uz energičnu podršku svih relevantnih partija Srbije, nastojali su da odredbu koju o tome sadrže *Polazne osnove...* interpretiraju kao obavezu republika da prihvate neposredne izbore za skupštinu buduće zajednice. Nasuprot tome, njihovi oponenti su tu odredbu tumačili *stricto sensu* kao pravo Srbije i Crne Gore da odrede način izbora poslanika u Skupštinu. Pri tom su se, s pravom, pozivali na izričit stav *Polaznih osnova...* koji glasi: „Zakone o izboru poslanika u Skupštini Srbije i Crne Gore donose članice u skladu sa načelima ustanovljenim ustavnom poveljom“. Pitanje načina izbora postalo je, u stvari, kristalizaciona tačka dubljih političkih sporova oko karaktera nove državne zajednice; od odgovora na to pitanje zavisilo je od dve suprotstavljene strane na političkoj sceni Crne Gore interpretirati *Polazne osnove...* kao svoju pobjedu. Usvajanjem neposrednih izbora u Povelji, federalistička struja u Crnoj Gori dobila bi argument za tvrdnju da je državna zajednica Srbije i Crne Gore, u suštini, federacija, dok bi se prihvatanje posrednih izbora uklopilo u interpretaciju independističke struje da je ta zajednica, u stvari, savez država. U Srbiji, kao što smo prethodno naveli, postojao je konsenzus najvažnijih partija da su neposredni izbori predstavnika državne zajednice jedino prihvatljivo rešenje. Osim simboličkog značenja, pitanje načina izbora poslanika u skupštinu nove državne zajednice imalo je i krupne praktično-političke efekte, naročito za partije u Crnoj Gori; u slučaju prihvatanja neposrednih izbora, rezultat takvih izbora bi se mogao unapred predvideti, jer bi na njima u toj republici masovno sudelovali federalistički opredeljeni birači, dok bi independisti iz protesta apstinirali. Posredni, pak, izbori favorizovali su independistički blok koji je na oktobarskim iz-

borima 2002. u Crnoj Gori izvojevao – kao što ćemo kasnije pokazati – ubedljivu većinu u parlamentu. Pošto je, dakle, za obe strane „ulog u igri“ bio izuzetno veliki, do dogovora nije došlo do početka novembra 2002, čime je propušten predviđeni rok za prijem nove državne zajednice u Savet Evrope.

Kompromis o načinu izbora poslanika postignut je tek početkom decembru 2002. kada su se predstavnici Srbije u Komisiji za izradu povelje saglasili sa predstavnicima independističke struje u Crnoj Gori da prvi izbori za buduću zajednicu budu posredni, a drugi (posle dve godine) neposredni. Ovaj kompromis usvojen je bez saglasnosti protagonista federalističke opcije u Crnoj Gori. Kompromis oko pitanja izbora omogućio je da Ustavna komisija usvoji 16. decembra 2002. *Ustavnu povelju Srbije i Crne Gore i Zakon o sprovođenju ustavne povelje Srbije i Crne Gore*. Pošto *Ustavna povelja...* ne sadrži odredbe o načinu na koji će biti prihvaćena u parlamentima SRJ i dveju republika, niti o načinu usvajanja zakona o njenom sprovođenju, oba dokumenta izglasana su 27. januara 2003. apsolutnom većinom u Narodnoj skupštini Srbije, a dva dana kasnije, takođe apsolutnom većinom, u Skupštini Crne Gore. *Savezna skupština (oba veća) prihvatila je Ustavnu povelju i zakon o njenom sprovođenju istom većinom kao i republički parlamenti 4. februara 2003, čime je uspostavljena nova državna zajednica, Srbija i Crna Gora, a SRJ je nepovratno „otišla u istoriju“ pridružujući se tako svojim dvema prethodnicama, prvoj (1918-1941) i drugoj (1945-1991) Jugoslaviji.*

Zato što je pitanje budućnosti SRJ od 2000. do 4. februara 2003. stavljano na dnevni red inicijativama iz Crne Gore i pošto je to pitanje permanentno bilo u središtu izbornih kontroverzi između crnogorskih partija – što nije bio slučaj sa Srbijom – u tekstu koji sledi najpre ćemo analizirati izborna nadmetanja u Crnoj Gori, pa potom u Srbiji.

II IZBORI U CRNOJ GORI

Crnogorska vlast obrazovana na demokratskim izborima za republički parlament u maju 1998, pružala je snažnu podršku srpskoj opoziciji u njenoj borbi protiv Miloševićevog režima. Ta podrška bila je dragocena zato što je, posle 24. marta 1998. kada je vladu u Srbiji obrazovala „crveno-crna“ koalicija, Miloševićev režim intenzivirao medijske napade i progon opozicionih lidera i aktivista. U tom razdoblju, najvažniji sastanci između opozicionih partija Srbije, kao i susreti rukovodilaca tih partija sa predstavnicima međunarodnih organizacija, održavani su, uglavnom, u Crnoj Gori, a preko te republike pristizala je srpskoj opoziciji i zamašna finansijska pomoć iz inostranstva. Osim toga, mnogi rukovodioci i aktivisti srpske opozicije ugroženi od strane Miloševićevog režima našli su utočište u Crnoj Gori („interni politički emigranti“).

Prva krupna razlika između vlasti Crne Gore i DOS-a ispoljila se po pitanju učestvovanja na septembarskim saveznim izborima 2000. Na tim izborima birani su predsednik SRJ, poslanici oba veća Savezne skupštine i - samo u Srbiji - poslanici Pokrajinske skupštine Vojvodine i odbornici gradskih i opštinskih skupština. Nasuprot vladajućoj koaliciji Crne Gore „Da živimo bolje“, koja je - iz razloga kojima smo se opširno bavili na drugom mestu (Goati, 2001: 235-237) - bojkotovala septembarske izbore, koalicija DOS je na njima uzela učešće, uprkos neravnopravnim uslovima, procenjujući da bi eventualni bojkot poslužio Miloševićevom režimu da liši opozicione partije „enklava vlasti“ koje su one u Srbiji izvojevale na lokalnim izborima 1996. i da ih tako potpuno marginalizuje. Ovakva odluka DOS-a pokazala se ispravnom, jer je kandidat te koalicije, Vojislav Koštunica, ubedljivo pobedio u prvom krugu predsedničkih izbora kandidata SPS, Slobodana Miloševića, a izborna lista DOS-a osvojila je (u Srbiji kao posebnoj izornoj jedinici) najveći broj mandata u oba veća Savezne skupštine. Autoritarni režim u Srbiji pokušao je, kao i mnogo puta ranije, da falsifikuje rezultate septembarskih izbora, ali je to u ovom slučaju delovalo kao „inicijalna kapisla“ za masovne proteste građana koji su kulminirali zauzimanjem zgrade Savezne skupštine i RTS-a (5. oktobra 2000), posle čega je počeo proces nezadrživog urušavanja Miloševićevog režima.

PARLAMENTARNI IZBORI 2001.

Sticaj objektivnih okolnosti koji je bezmalo primorao vladajuću crnogorsku koaliciju „Da živimo bolje“ da bojkotuje septembarske savezne izbore 2000, a DOS da na njima uzme učešća, podstakao je, skoro neumitno, lanac događaja koji su doveli do brzog političkog udaljavanja dveju programski bliskih koalicija. Početnu kariku u tom lancu čini, kao što smo prethodno naveli, uspostavljanje krajem 2000. koalicione savezne vlade između DOS-a i promiloševićevskih SNP CG i SrNS. Smatrajući da time DOS ignoriše izbornu volju građana Crne Gore – kao što je to ranije činio i Slobodan Milošević – republička vlada Crne Gore odbila je da prizna saveznu Vladu i njene odluke. U isto vreme, crnogorska vladajuća koalicija „Da živimo bolje“ radikalizovala je stav po pitanju uređenju odnosa između dve republike i usvojila, u decembru 2000, platformu pod nazivom *Osnovi novih odnosa Srbije i Crne Gore* čiju okosnicu predstavlja ideja o labavom savezu između dve nezavisne, međunarodno priznate države. Pored negativnih reakcija od strane svih relevantnih partija Srbije, taj dokument je odlučno odbačen i od NS CG koja je, u znak protesta, napustila koaliciju „Da živimo bolje“ i crnogorsku vladu, što je upravo dovelo do raspisivanja vanrednih parlamentarnih izbora za 22. april 2001.

Predizborne prilike

Istupanje NS CG iz vladajuće koalicije početkom 2001. dovelo je do krupnih promena na partijskoj sceni Crne Gore, posebno do promene odnosa između dva partijska pola obrazovana na parlamentarnim izborima 1998. Ovde koristimo pojam „partijski pol“ pod kojim Maximilián Strmiska podrazumeva relevantne političke partije ili partijske saveze koji imaju značajnu izbornu snagu i ispunjavaju dva kriterijuma: „... moraju biti „vidljive“, različite i odvojene formacije, tj. udaljene jedne od drugih na datom ideološkom i političkom kontinuumu, sa dovoljnom i istovremeno adekvatno konsolidovanom i odvojenom izbornom osnovom“ (Strmiska, 2001: 10). Unutar partijskih polova ovaj pisac pravi korisnu distinkciju između stožernih partija (okosnica, „stubova“, „ugaonih partija“) i malih, „satelitskih partija“. Pošto se na crnogorskim izborima 1998. ključna izborna konrovera ticala tipa političkog režima (demokratija *versus* autokratija) u odnosu na tu kontroverzu obrazovana su dva partijska pola. Prvi pol, oličen u koaliciji „Da živimo bolje“, čiju stožernu partiju predstavlja DPS, odlučno je optirao za demokratiju što podrazumeva ubrzanje tržišnih reformi i uključenje u međunarodne integracije, dok se drugi partijski pol – čija je „ugaona partija“ SNP CG – zalagao za *status quo* što je, zapravo, značilo zadržavanje postojeće svojinske strukture i nastavak izolacionističke međunarodne politike. *Kristalizaciona tačka ove programsko-političke podele bio je odnos prema predsedniku SRJ Slobodanu Miloševiću: prvi partijski pol je oštro kritikovao Miloševića zbog autokratske politike i podsticanja stalnog sukoba SRJ sa svetom, dok je drugi pol visoko vrednovao Miloševićevo „patriotsko opredeljenje“ i glorifikovao ga zbog odlučnog suprotstavljanja „međunarodnom svetskom poretku“.*

Budući da je i odnos prema privatizaciji bio jedna od važnih razlika između dveju partijski polova uspostavljenih 1998. u Crnoj Gori, socijalna ukorenjenost tih polova zavisila je u velikoj meri, kao i u drugim postkomunističkim zemljama centralne i istočne Evrope, od posedovanja resursa i sposobnosti od strane društvenih grupa i pojedinaca (više obrazovanje, pripadnost urbanim sredinama, niža starosna dob) neophodnih za uspeh u društvu tržišne ekonomije (Kitschelt, 1992; Kitschelt, Dimitrov and Kanev, 1995; Kitschelt, Mansfeldova, Markovski and Tóka, 2000). Potencijalni socijalni dobitnici u procesu privatizacije i marketizacije u Crnoj Gori u većem procentu su se opredeljivali za partije prvog pola, dok su socijalni gubitnici optirali za partije drugog pola. U prilog iznetoj oceni iznećemo nekoliko karakterističnih nalaza iz dvaju empirijskih istraživanja koje su u aprilu i junu 2000. sprovedli Centar za demokratiju (CEDEM) i agencija „Damar“ na reprezentativnom uzorku od 976, odnosno 991 građanina Crne Gore. Rezultati tih istraživanja pokazali su da mlađi ispitanici – koji su u proseku bolje obrazovani od starijih – preferiraju DPS, dok stariji optiraju za SNP CG. Prvu partiju podržavalo je u aprilu 2000. 21,7 odsto građana do 30 godina; 23,8 odsto od 30–40 godina; i 35,3 odsto građana između 40–50 godina. Odgovarajući podaci za SNP CG su 19,1 odsto; 19,1 odsto i 14,6 odsto. U junskom istraživanju 2000. starosne kohorte građana podržavale su DPS i SNP CG u sledećim proporcijama: 18 – 30 godina 22,9 odsto prema 18,5 odsto; 30 – 40 godina 32 odsto prema 18,7 odsto; i od 40 – 50 godina 31,8 odsto prema 25,3 odsto. Prema rezultatima istih istraživanja socijalne skupine sa višim obrazovanjem pružale su u većem procentu podršku DPS nego SNP CG. U aprilu 2000. 29,4 odsto ispitanika sa visokom spremom opredelilo se za DPS, a u junu 28,9 odsto, dok odgovarajući procenti za SNP CG iznose 15,6 odsto i 20 odsto. *S obzirom na to da je stepen obrazovanja pouzdan indikator ukupnog socijalnog statusa (Mihailović, 1995: 21; Tóka, 1995: 97) može se zaključiti da pristalice DPS pripadaju gornjem, a pristalice SNP CG donjem delu socijalne piramide.*

Etnička osnova podrške dvama partijskim polovima obrazovanim 1998. u Crnoj Gori bila je, takođe, različita, premda su linije partijske podele prolazile „kroz“ neke etničke grupe. DPS i njen prvi koalicioni partner SDP CG imali su snažan oslonac među Crnogorcima, kao i među Bošnjacima i Albancima, dok je NS CG (treći član koalicije „Da živimo bolje“) uživala široku podršku pripadnika srpske etničke grupe. Na taj način koalicija „Da živimo bolje“ oslanjala se, zaista, na široku podršku svih relevantnih etničkih grupa u Crnoj Gori (Crnogorci, Srbi, Bošnjaci, Albanci), dok su, nasuprot tome, partije drugog pola SNP CG i Sr NS bile snažno ukorenjene samo među Crnogorcima i Srbima.

Dok je na parlamentarnim izborima 1998. ključna izborna kontroverza bila demokratija ili autoritarizam (personalizovana kao za ili protiv Miloševića?), pred aprilske izbore 2001. u prvi plan izbio je politički rascep oko pitanja da li će Crna Gora biti nezavisna ili će i dalje ostati federalna jedinica SRJ? Ovde koristimo pojam političkog rascepa (political cleavage) koji je, piše Herbert Kitschelt, „...određen partijama koje nude konkurirajuće poruke i koje se obraćaju biračkim skupinama različitim po svom položaju u društvenoj strukturi, ideološkim opredeljenjima i spremnosti da se uključe u političko delovanje“

(Kitschelt, 1992: 11). Termin „rascep“ nije slučajno upotrebljen, jer on, prema istom autoru, označava razlike koji imaju trajni, a ne privremeni karakter (Kitschelt at al., 2000: 63). U odnosu na rascep oko državnog statusa, u Crnoj Gori su pred aprilske izbore 2001. obrazovana dva pola koja se po sastavu partija i po socijalnoj strukturi pristanica razlikuju od polova obrazovanih 1998.

Prvi (independistički) pol predstavljala je 2001. koalicija „Pobjeda je Crne Gore – Milo Đukanović“ sastavljena od DPS i SDP CG. Stožerna partija tog pola je DPS, koja po broju članova i pristanica višestruko nadmašuje SDP CG. Važno je naglasiti da su, osim partija ovog pola, ideju nezavisnosti Crne Gore podržavali LS CG (od svog nastanka) i dve albanske stranke, Demokratski savez (DS) i Demokratska unija Albanaca (DUA). LS CG nije, međutim, pristao da sudeluje u koaliciji sa DPS i SDP CG, zato što su te dve partija prihvatale ideju državnog saveza sa Srbijom pre proglašavanja nezavisnosti Crne Gore, dok je LS CG insistirao prvo na proglašenju nezavisnosti pa tek potom, eventualno, na formiranju državnog saveza. Drugi, federalistički partijski pol obrazovale su SNP CG, SrNS i NS CG (nekadašnja članica koalicije „Da živimo bolje“) koje su na aprilske izbore 2001. izašle u okviru koalicije „Zajedno za Jugoslaviju“. Na programskom planu „cement“ jedinstva partija tog pola čini težnja za održanjem SRJ koja je potisla u drugi plan kako programske-političke razlike između partija (na primer između SNP CG i NS CG oko privatizacije), tako i lične animozitete između njihovih lidera, naročito između lidera NS CG i SrNS CG (koja je nastala 1997. odvajanjem iz NS CG).

Osim ključne linije rascepa oko državnog statusa, pred aprilske izbore 2001, uočava se i drugi, nešto manje naglašen, raskol između polova oko odnosa prema bivšem predsedniku SRJ, Slobodanu Miloševiću i saradnji SRJ sa haškim tribunalom. U pogledu potonjeg raskola na jednoj strani su DPS i SDP CG koje oštro optužuju (već politički eliminisanog) Miloševića i enegično se zalažu za saradnju sa međunarodnim sudom u Hagu, a na drugoj strani su SNP CG i SrNS koje to deklarativno ne osporavaju, ali u praksi efikasno blokiraju saradnju onemogućavajući usvajanje odgovarajućeg zakona u parlamentu SRJ. Razlike po tim pitanjima su, zapravo, „vrh ledenog brega“ ispod kojeg postoji dublji spor između dvaju polova oko uključivanja SRJ u međunarodne integracije, tržišne ekonomije i demokratije. Reč je, u stvari, o centralnoj izbornoj kontoverzi sa izbora 1998. koja je u velikoj meri potisnuta iz javnog diskursa jer je SNP CG na kongresu u Bijeloj (24. februara 2001) redefinisala svoja ranija neokomunistička programska opredeljenja i deklarativno prihvatila reformski kurs. Do toga, međutim, nije došlo kao rezultat prirodne programske evolucije, nego zbog pragmatske potrebe SNP CG da smanji ogromne razlike sa prodemokratski i prot tržišno orijentisanim DOS-om, svojim partnerom u federalnoj vladi. To objašnjava zašto je zaokret SNP CG od autoritarizma ka demokratiji polovičan i nedosledan. Taj zaokret sveo se, uglavnom, na izostavljanje ključnih postulata ranije programske platforme (borba protiv „novog svetskog poretka“, zagovaranje samodovoljnosti, protivljenje svojinskoj transformaciji), ali su ostali neizmenjeni „etapni ciljevi“ i smer političke akcije te stranke. Ukratko rečeno, SNP CG prestala je sa javnim glorifikovanjem Sloboda-

na Miloševića, ali mu je u praksi i dalje obezbeđivala indirektnu podršku, kao i podršku političkom projektu koji je Milošević reprezentovao. Istini za volju, partije federalističkog pola nisu u (indirektnoj) odbrani „lika i dela“ Slobodana Miloševića bile homogene. Za razliku od SNP CG i SrNS čija privrženost Miloševiću ima duboke korene, NS CG je od 1998. do 2000. izražavala prema njemu naglašeno kritički stav. Ipak, NS CG zanemarila je te razlike i obrazovala 2001. savez sa dve prethodno pomenute partije zbog identičnog interesa za očuvanjem SRJ.

Postavlja se pitanje da li se i u čemu razlikuje „izborna klijentela“ dvaju crnogorskih partijskih polova 2001. Bitna razlika, kao što se i moglo očekivati, čvrsto je povezana sa ključnim političkim rascepom - nezavisnosti ili federalni status? - oko kojeg su obrazovani polovi. Pošto je pred izbore 2001. taj rascep zadobio prioritet nad kontroverzom demokratija/autoritarizam - koja je dominirala na izborima 1998. - promenio se, kao što smo prethodno pokazali, sastav dvaju partijskih polova, a samim tim i njihova socijalna, prvenstveno etnička struktura. Etnička distinkcija između biračkog tela dvaju polova postala je 2001. znatno oštrija, nego 1998, jer su se dve do tada suprotstavljene „srpske stranke“, NS CG, i Sr NS, našle u istom, federalnom, partijskom polu. *Kao rezultat toga, etnički sastav pristalica dvaju polova pred aprilske izbore izgledao je ovako: manjinske etničke grupe Bošnjaka i Albanaca podržavale su u ogromnoj većini independistički partijski pol ili svoje etničke stranke, dok su Srbi homogeno optirali za federalistički pol. Podela se jedino uočavala kod većinske etničke grupe, Crnogoraca.* Iznete ocene potkrepićemo rezultatima empirijskog istraživanja CEDEM-a sprovedenog u aprilu 2001. Prema rezultatima tog istraživanja (etnički) Crnogorci većinom su se opredeljivali za independističku opciju (38 odsto), a njihov znatno manji deo podržavao je koaliciju „Zajedno za promjene, SNP, SrNS, NS“ (20,4 odsto). Za razliku od Crnogoraca, svaka od tri manjinske etničke grupe (Srbi, Bošnjaci-Muslimani, Albanci) glasala je homogeno, ili su se znaci podele jedva uočavali. Srbi su ubedljivo preferirali partije federalističkog pola u odnosu na konkurentski pol (71,2 odsto prema 2,7 odsto), dok su pripadnici druge dve etničke grupe (Bošnjaci, Albanci) podržavali independističku koaliciju, identično opredeljeni LS CG i (ili) svoje, takođe, independistički usmerene etničke partije.

Pred aprilske izbore 2001. crnogorski parlament je izglasao „Zakon o dopunama zakona o izboru poslanika i odbornika“ i „Zakon o referendumu“. Dok prvi od citiranih akata unosi samo izvesna preciziranja u ranije važeći izborni zakon i u parlamentu je prihvaćen konsenzusom, drugi zakon - posvećen kontroverznoj materiji referenduma putem kojeg je parlamentarna većina (DPS, SDP CG, LS CG, i dve male albanske partije, DS i DUA), nameravala da ostvari nezavisnoat Crne Gore - usvojen je većinom glasova. Najviše kritike, ne samo u parlamentu, nego i u crnogorskoj javnosti, izazvao je član 37 „Zakona o referendumu“ kojii glasi: „Odluka na referendumu donosi se većinom glasova građana koji su glasali, pod uslovom da je na referendum izašla većina od ukupnog broja građana koji imaju pravo izjašnjavanja na referendumu“. *Reč je o potpuno osnovanim kritikama, jer, hi-*

potetički posmatrano, citirani član dopušta da odluku o dalekosežnom pitanju nezavisnosti Crne Gore donese samo jedna četvrtina građana plus jedan. Istini za volju, identičnu odredbu koja omogućava donošenje dalekosežnih političkih odluka, uključujući i odluku o proglašavanju nezavisnosti od strane relativno malog procenta građana, sadrži i član 24 „Zakona o referendumu i narodnoj inicijativi“ koji je Narodna skupština Srbije usvojila 20. jula 1994, ali ta odredba nije prilikom donošenja a ni kasnije izazvala nikakve kritičke reakcije.

Osim izmena izbornog zakona, crnogorske parlamentarne stranke su pred aprilske izbore 2001. usvojile konsenzusom i sporazum o pravilima ponašanja u toku izborne kampanje. U tom sporazumu stranke su se obavezale, između ostalog, da neće u svojim javnim nastupima širiti netrpeljivost i mržnju prema drugim nacijama ili konfesijama, da će insistirati da njihovi simpatizeri ne nose na javne skupove vatreno oružje, da će izbegavati istovremeno zakazivanje javnih skupova na mestima koja su u neposrednoj blizini i da će izborne materijale lepiti samo na za to propisanim mestima (tekst sporazuma: *Vijesti*, 11 april 2001). Do prihvatanja ovog sporazuma došlo je na inicijativu nevladinih organizacija (Centra za demokratsku tranziciju, Građansko nadgledanje predizborne kampanje političkih partija i dr.) koje su time želele da smanje tenzije u političkom životu Crne Gore.

Prekomponovanju crnogorske partijske scene pred aprilske izbore 2001, doprineo je i interni raskol u SNP CG. Povod za to je ostavka koju je - na insistiranje trojice potpredsednika SNP CG (Predrag Bulatović, Srđan Božović i Zoran Žižić) i većine članova Glavnog odbora stranke - podneo Momir Bulatović, predsednik te partije. Suštinski razlog eliminacije Bulatovića sa čela stranke je njegova čvrsta vezanost za Slobodana Miloševića, bivšeg predsednika SRJ. Za novog lidera SNP CG izabran je, na kongresu u Bijeljoj, raniji potpredsednik te stranke Predrag Bulatović. Na tom kongresu SNP CG se, kao što smo napred naglasili, deklarativno izjasnila za proevropsku i protržišnu orijentaciju, dezavuišući na taj način svoja prethodna tvrdokorna neokomunistička opredeljenja. Ovim programskim zaokretom, SNP CG je, u stvari, pokušala da izađe „iz senke“ Slobodana Miloševića i da, naknadno, programski verifikuje svoju koaliciju sa DOS-om u saveznoj vladi. Ali, deo rukovodilaca i članova SNP CG, nezadovoljan odstranjivanjem Momira Bulatovića sa čela stranke i programskom revizijom, obrazovao je u februaru 2001. Narodnu socijalističku stranku (NSS) i izabrao Momira Bulatovića za njenog predsednika. Novoj partiji je, prema procenama, pristupilo od 5 do 10 odsto članova i rukovodilaca SNP CG, među kojima su i dvojica od trojice vlasnika preduzeća „Jumedija mont“ (Dušan Jovanović i Mladen Milutinović; prvi od njih je i direktor) koje je izdavač partijskih glasila dnevnog lista „Dan“ i osnivač Radija D. Na taj način NSS je u „startu“ obezbedila snažnu medijsku podršku.

Pred aprilske izbore 2001. obavljeno je više empirijskih istraživanja o izgledima pojedinih stranaka i koalicija čije rezultate navodimo.

II IZBORI U CRNOJ GORI

Za koju biste koaliciju ili partiju glasali na aprilskim izborima?

	CEDEM	CJMK	NDIMzO	IDM
	27. mart- -3. april	9-20. mart	15. mart	24-31. mart
Koalicija „Pobjeda je Crne Gore“	37,6	47*	50*	41
Koalicija „Zajedno za Jugoslaviju“	30,4	15	22	33
Liberalni savez	9,7	6,9	12	7
Narodna socijalistička stranka	2,6	1,7	-	4
Demokratska unija Albanaca	0,5	1,4	-	-
Demokratski savez	0,7	2,9	-	-
Neka druga	0,8	1	-	4
Neodlučni i apstinenti	16,8	23,8	14	27
Koalicija „Zajedno za promjene“	14	18	3785	15

* Kao rezultat koalicije uzet je zbir podrške strankama-članovima koalicije

Kao što se iz gornje tabele može uočiti, rezultati istraživanja predskazivali su, i pored naglašenih razlika, ubedljiv izborni trijumf koalicije „Pobjeda je Crne Gore...“ nad koalicijom „Zajedno za Jugoslaviju“. Doduše, u dva od četiri navedena istraživanja izrazito je visok procenat neodlučnih i apstinenata (23,8 i 27 odsto) što je upućivalo na oprez u donošenju konačnog zaključka.

Izborni rezultati

Na aprilskim izborima 2001. na birališta je izašlo 81,8 odsto građana Crne Gore, što je za 5,8 procentnih poena više nego na parlamentarnim izborima 1998, i više nego i na jednim prethodnim izborima u pluralističkom razdoblju. Rekordna izborna participacija posledica je toga što je „ulog“ u aprilskom izbornom nadmetanju bio izuzetno visok i ticao se političke budućnosti Republike. Ishod aprilskih izbora demantovao je u velikoj meri rezultate prethodno navedenih empirijskih istraživanja. Umesto ubedljivog trijumfa koalicije „Pobjeda je Crne Gore...“, ta koalicija je izvojevala „tesnu pobjedu“ nad rivalskim savezom „Zajedno za Jugoslaviju“ od 42 odsto glasova prema 40,5 odsto (*tabela 1 u Dokumentacionom prilogu*). Nepouzdanost izbornih prognoza u ovom slučaju posledica je, verovatno, više uzroka: ustručavanja dela ispitanika da na pitanje anketara iskreno iznesu stav o statusu Crne Gore ako je on suprotan oficijelnom stanovištu republičkog rukovodstva, efikasnosti kampanje „Zajedno za Jugoslaviju“ nekoliko dana uoči izbora i podrške međunarodne zajednice - posebno SAD - održavanju „demokratske Crne Gore u demokratskoj Jugoslaviji“, koja je intenzivirana uoči samih izbora.

Independistička koalicija „Pobjeda je Crne Gore - Demokratska koalicija Milo Đukanović“ zadobila je na aprilskim izborima ipak 1,5 procentni poen glasova više nego federa-

listički savez „Zajedno za Jugoslaviju“. Dijahronična analiza podrške crnogorskih birača partijama independističke opcije pokazuje da je ta opcija na aprilskim izborima 2001. ostvarila izrazitu ekspanziju, čemu u prilog govori podatak da je na devet godina ranije održanim izborima (1992), LS CG, kao jedina stranka opredeljena za nezavisnost Crne Gore, zadobila samo 12,4 odsto glasova i 15,3 odsto mandata (13 od 85) u republičkom parlamentu. Na aprilskim izborima 2001. stranke koje podržavaju nezavisnu Crnu Goru – u koje pored članica koalicije „Pobjeda je Crne Gore...“ treba ubrojati: LS CG, DUA i DSCG – izvojevale su 51,8 glasova i 57,1 odsto (44 od 77) mandata. U stvari, izbori 2001. samo su registrovali temeljni preokret u crnogorskom javnom mnenju do kojeg je došlo u prethodnom razdoblju. Na takav zaključak snažno upućuju nalazi empirijskog istraživanja sprovedenog u decembru 1999. (stratifikovani uzorak od 1000 ispitanika). U tom istraživanju 36,1 odsto građana izjasnilo se za to da Crna Gora i Srbija budu suverene države, 28 odsto za federaciju, 22,5 odsto za konfederalnu zajednicu predloženu u dokumentu Vlade Crne Gore (1999), 5 odsto za unitarnu državu i 7,9 odsto zaokružilo je odgovor „ne znam“. Komentarišući iznete odgovore, autori istraživanja Veselin Pavićević i Srđan Darmanović umesno su zaključili: „Independističko – autonomističke ideje od izrazito manjinskih postaju postepeno preovlađujuće društvene i političke ideje. Federalna ideja ostaje snažna u samoj Crnoj Gori i uz to podržana od strane režima u Beogradu, ali ipak manjinska“ (Pavićević i Darmanović, 2000: 6). *U celini uzev, može se zaključiti da je prevaga independističke opcije nad federalnom, na izborima 2001. rezultat višegodišnjeg trenda, a ne trenutni „birački hir“.*

Podela na pristalice i protivnike nezavisnosti, independiste i federaliste, odrazila se na osoben način na aprilskim izborima na opredeljenje Bošnjaka. Glasači te etničke grupe oštro su se diferencirali: kod jednih je prevagnula lojalnost prema DPS i njenom lideru Milu Đukanoviću, pa su podržali koaliciju „Pobjeda je Crne Gore...“, a na izbornu opredeljenje drugih presudno je uticala želja da SRJ opstane i da tako bude izbegnuto cepanje bošnjačke populacije u Sandžaku na dve nezavisne države (Srbiju i Crnu Goru) zbog čega su dali svoj glas muslimansko-bošnjačkima partijama. Dobra ilustracija za to je opština Rožaji, naseljena pretežno muslimanskim življem, gde je „Bošnjačko-demokratska koalicija-Harun Hadžić“ – koja se protivila nezavisnosti Crne Gore – osvojila 1.741 glas. Osim toga, deo bošnjačkih birača – raspolučen između tradicionalne lojalnosti prema DPS i SDP CG, sa jedne strane, i interesa da opstane zajednička država, sa druge strane, – apstinirao je, čemu u prilog govori podatak da je upravo u Rožajima na izborima sudelovalo samo 65,2 odsto građana (12.051 od 18.459), što je za 16,6 procentnih poena ispod proseka republike.

Nakon aprilskih izbora 2001. u crnogorskom parlamentu obrazovana su dva suprotstavljena partijska pola relativno izjednačene snage od kojih ni jedan nije bio u stanju da svojoj koncepciji budućnosti republike obezbedi opšte važenje. Imajući to u vidu, može se zaključiti da aprilski izbori 2001. nisu otklonili političke dileme o državnom statusu Crne Gore, jer je većina koju su izvojevale independističke stranke nedovoljna za proglašenje

nezavisnosti na način predviđen članom 119 Ustava Crne Gore (1992). Po tom članu, predlog za promenu statusa republike, odnosno za proglašavanje nezavisnosti, smatraće se prihvaćenim ako za njega glasa najmanje 2/3 svih poslanika posle čega se republička Skupština raspušta i organizuju izbori. Ali, odluka o nezavisnosti postaje validna samo ako i najmanje 2/3 poslanika novoizabrane Skupštine podrži predlog. Imajući u vidu složenost postupka promene državnog statusa, više puta javno isticana rešenost DPS i njenog prvaka Mila Đukanovića da tu republiku transformišu u nezavisnu državu, verovatno bi - s obzirom na odnos snaga izražen na aprilskim izborima - doživela neuspeh, jer za takvu transformaciju nije postojala dvotrećinska većina u republičkom parlamentu.

Posle aprilskih izbora, koalicija „Pobjeda je Crne Gore...” mogla je da obrazuje republičku vladu samo uz podršku LS CG, koji je to uslovljavao fiksiranjem datuma održavanja referenduma o nezavisnosti. Tako se koalicija našla pred teškim izborom između dve opcije od kojih je teško reći koja je rizičnija. Prva je da odbije uslove liberala bez čije podrške je nemoguće formiranje republičke vlade i da raspíše nove izbore. Ali, iz tih izbora najverovatnije bi proizišao sličan odnos snaga u parlamentu kao i iz aprilskih izbora, što bi samo značilo produžavanje neizvesnosti. Druga opcija je da obrazuje manjinsku koalicionu vladu uz podršku LS CG, ali i da, na ultimativan zahtev te partije fiksira datum za raspisivanje referenduma. Koalicija „Pobjeda je Crne Gore...” odlučila se za drugu opciju i obrazovala manjinsku republičku vladu uz (uslovnu) podršku LS CG. Ali, ta vlada suočila se odmah sa energičnim protivljenjem SAD, EU i drugih važnih međunarodnih institucija zakazivanju referenduma o nezavisnosti, zato što bi to bilo - prema proceni navedenih država i institucija - izuzetno rizično ne samo za političke aktere u Crnoj Gori, nego i za stabilnost čitavog balkanskog regiona. Protivljenje je podržano upozorenjem republičkoj vladi da će, ako, ipak zakaže referendum, biti lišena zamašne ekonomsko-socijalne pomoći i onemogućena da se uključi u međunarodne integracije. Suočena sa sistematskim pritiskom „međunarodnog činioca”, crnogorska vlada je - kao što smo napred naveli - odložila donošenje odluke o referendumu i prihvatila 14. marta 2002. *Polazne osnove za uređenje odnosa Srbije i Crne Gore* („Beogradski sporazum”), što je nagovestilo nove republičke izbore. Na predlog LS CG i NS CG republička Skupština je izglasala 22. maja 2002. nepoverenje republičkoj vladi, a za tu odluku glasalo je 40 poslanika (LS CG, NS CG, CNP CG, Sr NS i SDP CG). Posle toga, vlada je nastavila (u skladu sa članom 98 Ustava Crne Gore) da obavlja svoju funkciju, ali su vanredni izbori postali neizbežni.

VANREDNI IZBORI 2002.

Odnose na političkoj sceni Crne Gore između ključnih aktera u periodu od aprilskih izbora 2001. do oktobarskih izbora održanih iste godine karakterisali su napetosti i sukobi u čijem je hipocentru bilo pitanje o sudbini federalne države, a time, indirektno, smisao i domašaj sporazuma *Polazne osnove za uređenje odnosa Srbije i Crne Gore* koji daje odgovor na to pitanje. Oko interpretacije tog uopštenog dokumenta permanentno je trajao spor između independista i federalista u republičkoj Skupštini i u medijima. Položaj independista izgledao je oslabljen prihvatanjem *Polaznih osnova...*, jer je projekt nezavisnosti Crne Gore odložen za tri godine. Na sužavanje podrške toj opciji u biračkom telu ukazivali su nalazi empirijskog istraživanja koje je početkom januara 2002. organizovao CEDEM na troetapnom kvotnom uzorku od 1.149 crnogorskih građana. Rezimirajući nalaze tog istraživanja, dvojica autora su zabeležila: „Koaliciju „Zajedno za Jugoslaviju“ (SNP-NS-SrNS) podržava veći broj građana nego koaliciju „Pobjeda je Crne Gore“ (DPS-SDP) koja je osvojila najviše glasova na (aprilskim-VG) izborima“ (Pavićević i Darmanović, 2002: 18). Ali, već sredinom 2002. slika raspoloženja crnogorskih birača je promenjena sudeći prema rezultatima redovnih lokalnih izbora održanih 15. maja 2002. u 19 od ukupno 21 opštine u Crnoj Gori. Ovi izbori nisu organizovani samo u Podgorici i Herceg Novom (koji, inače, čine oko 30 odsto biračkog tela republike), zato što su u te dve opštine održani 2001. vanredni lokalni izbori.

Na lokalnim izborim 2002. koalicija DPS-SDP uspela je da ne samo da zaustavi proces erozije svog uticaja, nego i da ostvari značajnu ekspanziju. Nasuprot tome, koalicija SNP-NS-SrNS pretrpela je neuspeh, jer je na tim izborima izvojevala 3 odsto manje glasova u odnosu na rezultate aprilskih izbora 2001. za republički parlament, a LS CG je ostvarila približno isti rezultat (o tome: Darmanović, 2002). Dok su, sudeći po rezultatima lokalnih izbora DPS i SDP CG proširile svoj oslonac među biračima, njihov položaj u crnogorskom parlamentu bitno je pogoršan, pošto je izrazito independistički orijentisani LS CG prešao na stranu federalno opredeljene koalicije „Zajedno za Jugoslaviju“, čime je dojučerašnja parlamentarna manjina postala većina. Ta većina (39 od 77 poslanika) najpre je izglasala odluku o nepoverenju republičkoj vladi, pa je potom, 18 jula 2002. preinačila, uprkos energičnom protivljenju DPS, SDP CG i dve albanske partije, tri važna zakona koji se tiču izbora („Zakon o izboru odbornika i poslanika“, „Zakon o javnom informisanju“ i „Zakon o predstavljanju podnosioca izbornih lista...“) i, istog dana, donela odluku o skraćivanju mandata crnogorske skupštine. *Na taj način grubo je prekinuta demokratska praksa, ustanovljena u septembru 1997, da se u crnogorskom parlamentu zakoni koji regulišu izbornu materiju i drugi zakoni od strateškog značaja usvajaju konsekusom.*

Pošto je odluka o skraćivanju mandata crnogorskog parlamenta stupila na snagu narednog dana od dana objavljivanja u „Službenom listu“, predsednik Republike je 20. jula raspisao vanredne republičke izbore i zakazao ih za 6. oktobar 2002. Važno je naglasiti da su rokovi za sprovođenje izbora počeli da teku od dana njihovog raspisivanja. Kad je

reč o promenama zakona koji regulišu izborni proces, predsednik Republike je - koristeći ovlašćenje iz člana 89 republičkog ustava - odbio da ih proglasi i zahtevao da republička Skupština o njima ponovo odlučuje. Parlamentarna većina je, međutim, ponovo izglasala zakone koje je predsednik Republike proglasio, jer ga na to obavezuje isti član Ustava. Ali, tada je iskrsao problem da li se ti zakoni primenjuju na oktobarske izbore jer su stupili na snagu kad su počeli da teku izborni rokovi? DPS, SDP CG i dve albanske stranke zastupale su stav da bi primena tih zakona na oktobarskim izborima narušila načelo pravne sigurnosti, dok je nova parlamentarna većina energično insistirala na njihovoj primeni upravo na oktobarskim izborima. Ovaj spor je regulisan tek kada se u njega umešala EU, na čiju su inicijativu održani razgovori u crnogorskom parlamentu (u avgustu 2002) između dveju strana. Ti razgovori su okončani kompromisom koji je ratifikovao crnogorski parlament 10. i 11. septembra 2002. (šire o tome: Pajvančić, Pavićević i Darmanović, 2002: 9-17), što je omogućilo održavanje oktobarskih izbora.

Pred oktobarske izbore 2002. sastav partijskih polova ostao je isti kao pred aprilske izbore 2001. Prvi pol sastavljen je od DPS i SDP CG koje su obrazovale koaliciju „Demokratska lista za Crnu Goru-Milo Đukanović“ sa prepoznatljivim zalaganjem za demokratizaciju, ubrzanje svojinske transformacije, uključivanje u međunarodne integracije i za, (u dužem roku) nezavisnost Crne Gore. Sastav drugog partijskog pola čine SNP CG, SrNS i NS CG, udružene u koaliciju „Za promjene SNP CG, SrNS, NS CG“. Partije ovog pola nastojale su u procesu izrade *Ustavne povelje Srbije i Crne Gore* - koji se, kao što smo prethodno istakli, odvijao uz velike teškoće i zastoje - da u što većoj meri sačuvaju federalni karakter buduće državne zajednice. Postavlja se pitanje da li su se pred oktobarske izbore 2002. dva suprotstavljena partijska bloka razlikovala po socijalnom, posebno etničkom, sastavu svojih pristalica, kao što je to bio slučaj i pred aprilske izbore 2001?

Rezultati empirijskog istraživanja CEDEM-a sprovedenog u septembru 2002. snažno sugerišu afirmativan odgovor na to pitanje. U pomenutom istraživanju za „Demokratsku listu za Crnu Goru-Milo Đukanović“ (DPS-SDP CG) opredelilo se 40,4 odsto ispitivanih Crnogoraca, 61,7 odsto Bošnjaka, 26,1 odsto Albanaca i 2,2 odsto Srba. Nasuprot tome, za koaliciju „Zajedno za promjene SNP CG, SrNS i NS CG“ optiralo je 14,3 odsto Crnogoraca, 55,2 odsto Srba, 0,9 odsto Bošnjaka i ni jedan Albanac. Napominjemo da se u ovom istraživanju 18,2 odsto ispitanika izjasnilo da neće glasati, i da je je veliki procenat Albanaca, i nešto manji Bošnjaka, odgovorio da će glasati za svoje etničke stranke. Pored etničkih razlika oštrije izraženih nego 2001, „klijentela“ dva partijska pola razlikovala se pred oktobarske izbore 2002. i po nekim programsko-političkim opredeljenjima. Prema nalazima istog istraživanja, četiri petine pristalica koalicije „Demokratska lista za Crnu Goru...“ ocenilo je Slobodana Miloševića ocenama 1 ili 2 na skali do 5, i u ogromnoj većini podržalo saradnju sa haškim tribunalom, dok su dve trećine simpatizera koalicije „Zajedno za promjene...“ ocenile Miloševića sa 4 ili 5, a preko 70 odsto suprotstavilo se saradnji sa haškim sudom (prema Darmanoviću, 2002a: 26).

Izborni rezultati

Na oktobarskim izborima 2002, na kojima se nadmetalo sedam koalicija i tri partije, sudelovalo je 77,4 odsto birača što je za 4,4 procentna poena manje nego na aprilskim izborima 2002. Samo tri koalicije i jedna partija uspele su da ispune izborni cenzus („prag“) od 3 odsto i da osvoje mandate (tabela II). Najviše uspeha imala je koalicija „Demokratska lista za evropsku Crnu Goru-Milo Đukanović“ koja je zadobila 47,34 odsto glasova i apsolutnu većinu mandata u parlamentu (39 od 75). U odnosu na izbore 2001. to označava porast od 5,3 procentnih poena u glasovima, a u broju mandata povećanje od 3 (39 prema 36). O uspehu te koalicije svedoči i podatak da je ona, uprkos manjoj izbornoj participaciji, povećala za oko 13.000 broj osvojenih glasova u odnosu na izbore 2001. Širenje oslonca navedene koalicije u biračkom telu rezultat je, verovatno, toga što je ona, umesto rizične odluke o jednostranom proglašavanju nezavisnosti ponudila biračima postepeno osamostaljivanje Crne Gore po proceduri usaglašenoj, kako sa Srbijom i SRJ, tako i sa međunarodnom zajednicom. Uspehu „Demokratske liste za Crnu Goru-Milo Đukanović“ doprinelo je, verovatno, i to što je ona u predizbornoj kampanji stavila naglasak na socijalno-ekonomska pitanja, obećavajući građanima porast zaposlenosti i poboljšanje životnog standarda.

Koalicija „Zajedno za promjene-SNP-SrNS-NS“ ostvarila je znatno slabiji učinak na ovim izborima nego u aprilu 2001, što potvrđuju podaci o smanjenom udelu u osvojenim glasovima (-2,6 odsto) i o apsolutnom opadanju broja dobijenih glasova (-14.613). Jedan od razloga nespeha ovog partijskog pola verovatno je distanciranje njegove stožerne partije, SNP CG od Slobodana Miloševića, zbog čega je deo njegovih pristalica uskratio podršku koaliciji „Zajedno za promjene...“. Smanjenje podrške toj koaliciji posledica je, takođe, i njene negativne predizborne kampanje koja se svela na žigosanje nosilaca ključnih političkih funkcija u republici i na najavu masovnih krivičnih progona kada osvoji vlast. Uspeh takve izborne platforme značio bi, neizbežno, još veću nestabilnost na političkoj sceni Crne Gore, zbog čega je se znatan deo birača opredelio za umereniju Đukanovićevu opciju. Inače, „naklonost“ crnogorskih birača za umerene opcije jedan autor smatra invarijantom u svim izbornim nadmetanjima od početka pluralističke epohe. On piše: „Postoji jedna karakteristika crnogorskog biračkog tijela koja se pokazuje kao konstanta od početka uvođenja višepartijskog sistema 1990. godine, a to je sklonost da ono u većini glasa za onu političku opciju koju smatra najumjerenijom, bez obzira da li je to ova u stvarnosti ili nije. Oni koje biračko tijelo percipira kao suviše radikalne, bilo po političkoj opciji za koju se zalažu bilo po načinu na koji to čine, nikada nijesu uspijevali da u Crnoj Gori zadobiju većinsko povjerenje“ (Darmanović, 2002a: 23).

Pored toga što je od dela birača percipiran kao „remetilački faktor“, partijski pol čiju okosnicu čini SNP CG suzio je svoj izborni oslonac i time što su partije tog pola zbunjivale svoje simpatizere kontradiktornim stavovima. One su, na primer, podržale „Beogradski sporazum“ koji obznanjuje kraj „treće Jugoslavije“ iako su se za njen opstanak pret-

hodno energično zalagale. Povrh toga, one su neprestalno napadale Mila Đukanovića, koji je u ime Crne Gore potpisao „Beogradski sporazum"! Bitno lošiji rezultat na ovim izborima u odnosu na izbore 2001. ostvario je i LS CG čiji je oslonac među biračima opao sa 7,8 odsto na 5,7 odsto, što u apsolutnom iznosu označava gubitak 8.465 glasova. Pretpostavljamo da najvažniji uzrok neuspeha ove partije treba tražiti u njenom oštrom programsko-političkom zaokretu od energične podrške samostalnosti Crne Gore do čvrstog političkog saveza sa partijama federalističkog pola što značajan deo njenih simpatizera nije želeo da podrži. Može se čak oceniti da su za LS CG rezultati oktobarskih izbora dvostruko nepovoljni; prvo, na njima je bitno sužena podrška toj partiji i drugo, ne manje važno, jeste to što su na štetu LS CG izmenjeni relativni odnosi snaga u republičkom parlamentu. *U tom parlamentu independistička i federalistička koalicija osvojile su, zajedno, 92 odsto poslaničkih mandata, a prva od njih apsolutnu većinu (52 odsto), čime je LS CG onemogućen da igra politički unosnu ulogu „jezička na vagi“.*

Za „Demokratsku koaliciju Albanaci zajedno" (DKAZ) glasalo je 2,41 odsto birača (8.498), što je ispod zakonskog cenzusa, ali je ta koalicija ipak izvojevala 2 mandata u okviru posebnih propisa („pozitivne diskriminacije") koji partijama albanske manjine - koja predstavlja 6,6 odsto populacije Crne Gore - olakšavaju zadobijanje parlamentarnog predstavnštva. Treba naglasiti da je zakonodavac pružio priliku partijama pomenute etničke grupe da na posebno određenim mestima, pod lakšim uslovima, osvoje 4 mandata ali birači nisu iskoristili tu prednost, jer su umesto po etničkom glasali su po programsko-političkom kriterijumu. Na identičan način glasali su pripadnici ove etničke grupe i na republičkim parlamentarnim izborima 1998. i 2001, pa su, zbog toga, dve albanske etničke stranke (DUA, DS CG) uspele da osvoje - opet pod povoljnijim uslovima - samo dva od (tada) 5 obezbeđenih poslaničkih mandata. To što ni stranke bošnjačke (muslimanske) etničke manjine - koja čini 14,6 odsto crnogorske populacije - nisu uspele na oktobarskim izborima 2002, kao ni na prethodna četiri izborna nadmetanja (2001, 1998, 1996, 1992) da osvoje ni jedan mandat, snažno podupire ocenu koju smo ranije formulisali (Goati, 1996: 133; Goati, 2000:180) o postojanju u Crnoj Gori relevantnih partija sa multietničkom podrškom. *To predstavlja važnu osobenost Crne Gore ne samo u odnosu na Srbiju, nego i na ostale postkomunističke zemlje Centralne i Jugoistočne Evrope.*

Na oktobarskim izborima za crnogorski parlament 2002. za partije i koalicije koje nisu ispunile izborni cenzus glasalo je 26.967 birača (7,78 odsto). Od neuspešnih učesnika izbornog nadmetanja cenzusu od 3 odsto najviše se približila koalicija „Patriotska koalicija za Jugoslaviju" (PKzJ), koja je osvojila 2,81 odsto (ili 9.920) glasova. To je u programsko-političkom smislu izrazito heterogena koalicija u kojoj su udružili snage neokomunističke NSS i JUL sa ultranacionalističkom SRS i politički „bezbojnom" Strankom deviznih štediša (SDŠ) koja, u stvari, funkcioniše kao grupa pritiska. Treba napomenuti da je ova koalicija na oktobarskim izborima 2002. zadobila manji udeo glasova od same NSS na aprilskim izborima 2001 (2,9 odsto). Ako se glasovima NSS na aprilskim izborima dodaju učinci ostalih članica koalicije PKzJ na tim izborima (SRS 1,1 odsto; JUL i SDŠ ukupno 0,2

odsto), moglo se očekivati da će ta koalicija u oktobru 2002. lako ostvariti zakonski cenzus. Ali, ishod oktobarskih izbora potvrdio je poznato saznanje da uspostavljanje koalicija nije aritmetička operacija, tj. da se efekti koalicija ne mogu predvideti prostim sabiranjem učinaka njihovih članova (partija) na prethodnim izborima, zanemarujući, pri tom, programsko-političku bliskost stranaka koje čine koaliciju. Osim toga neuspeh koalicije PKZ-je pokazao je da spoj „crvenog i crnog“ ne može da zadobije širi oslonac u crnogorskom biračkom telu. Premošćavanju dubokog programskog jaza između partija-članica te koalicije nije pomogao ni javni poziv Slobodana Miloševića (iz Haga) „socijalistički opredeljenim građanima“ da za nju glasaju. *Pošto je u približno isto vreme (29. septembar 2002) Miloševićeva podrška bitno pomogla ultranacionalističkom kandidatu Vojislavu Šešelju da ostvari dobar rezultat u prvom krugu predsedničkih izbora u Srbiji - o čemu će kasnije biti reči - može se zaključiti da Miloševićeva harizma imala u tom razdoblju manju „političku težinu“ u Crnoj Gori nego u Srbiji.*

Kad je reč o regularnosti oktobarskih izbora, treba naglasiti da je misija OSCE pratila te izbore i da ih je ocenila kao, u celini uzev, „free and fair“. Ipak, misija je uočila i manje slabosti u organizaciji izbora i iznela niz preporuka u cilju još potpunije demokratizacije izbornog procesa. Te preporuke odnose se na promenu važnih zakonskih rešenja (naročito sa ciljem da se uskrati partijama pravo da menjaju redosled predloženih kandidata posle glasanja), kao i na promene delovanja izborne administracije, načina registracije birača, odvijanja kampanje u medijima i načina postupanja na dan glasanja (*Republic of Montenegro, Early Parliamentary Elections, 20. October 2002, OSCE/ODIHR, Warsaw 28 November 2002*).

3. PREDSEDNIČKI IZBORI 2002.

Krajem 2002. isticao je petogodišnji mandat predsedniku Crne Gore Milu Đukanoviću. Ali, u novembru 2002. on je podneo ostavku na tu funkciju, jer ga je Izvršni odbor DPS-a predložio (4. novembra) za premijera republičke Vlade. Na taj način, Đukanović je odustao od izbornog nadmetanja za predsednika Republike na kojem je, prema mnogobrojnim nalazima empirijskih istraživanja rejtinga političara, imao najveće šanse da pobeđi.

Izbori za predsednika Republike održani su 22. decembra 2002. uz učešće jedanest kandidata, od kojih su šest nezavisni (Dragan Hajduković, Milan Šparović, Milivoje Bakić, Mihailo-Milo Marković, Jovan Pejović, Đorđije Milić), a pet partijski kandidati: Filip Vujanović (DPS i SDP), Ilija Darmanović (SRS), Aleksandar Vasiljević (SRS-Vojislav Šešelj), Obrad Marković (Jugoslovenski komunisti Crne Gore) i Milan-Milo Radulović (Stranka prirodnog zakona Crne Gore). Najveća opoziciona partija, SNP CG, odbila je da predloži svog kandidata i uz to, pozvala građane na bojkot predsedničkih izbora. Takav poziv uputili su biračima i njeni partneri iz koalicije „Zajedno za promjene...“, kao i LS CG. Ovakva odluka verovatno je rezultat procene opozicionih partija da nemaju odgovarajuću ličnost sposobnu da ugrozi zajedničkog kandidata DPS i SDP CG, Filipa Vujanovića koji je – prema sistematskim empirijskim istraživanjima CEDEM-a – uživao u biračkom telu široku podršku. Zbog toga su opozicione partije pribegle bojkotu sa ciljem da smanje izbornu participaciju ispod 50 odsto birača plus jedan, što kao uslov za validnost izbora propisuje član 16 „Zakona o izboru predsjednika republike“ (1992).

Taktika opozicije zasnivala se na jednostavnoj računici po kojoj je u prvom krugu prethodno održanih predsedničkih izbora u Crnoj Gori (1990, 1992, 1997) prosečno sudelovalo 73,1 odsto građana, pa se problem sastojao u tome da se procenat od 26,9 odsto „negativnih apstinenata“, poveća za još 23,1 procentih poena i da se time očekivana Vujanovićeva pobjeda učini ništavom. Inače, pod „negativnim apstinentima“ Jean Blondel (1970: 53) podrazumeva građane koji su nezainteresovani za politička zbivanja i zbog toga ne glasaju, za razliku od „pozitivnih apstinenata“ kojima ne odgovaraju kandidati i zbog toga ne izlaze na biračka mesta. Premda bojkot spada u dozvoljena oruđa političke borbe, korišćenje tog oruđa govori o dubokoj polarizaciji na političkoj sceni, u stvari, o odsustvu bazičnog konsenzusa. Pošto opozicija na decembarskim predsedničkim izborima u Crnoj Gori nije mogla da navede nikakav valjan razlog za pribegavanje bojkotu (eventualno pristrasna zakonska rešenja, neravnopravnost u medijima, krupne propuste u evidenciji birača i dr.), njena odluka govori o tome da ona nije spremna da sudeluje u demokratskom procesu kada ne očekuje povoljan ishod. *Umesto da prihvati rizik poraza, opozicija je odbila da sudeluje na izborima sa ciljem da ih delegitizuje, zbog čega se o njoj može govoriti kao polulojalnoj opoziciji u smislu kako tu sintagmu definiše Juan Linz (1986: 30-31).*

Procena opozicije da se bojkotom može osujetiti izbor kandidata DPS i SDP CG, pokazala se tačnom, jer je na predsedničke izbore 22. decembra 2002. izašlo samo 45,9 od-

sto građana, što je ispod propisanog zakonskog minimuma, a za 27,2 procentnih poena manje od prosečne izborne izlaznosti na prvi krug do tada održanih predsedničkih izbora. Pored bojkota, koji je pokazao da veliki deo crnogorskih birača disciplinovano sledi pozive partijskih vođa, pretpostavljamo da je niska participacija indikator nezadovoljstva građana teškom ekonomsko-socijalnom situacijom, a verovatno i „senki“ koju je na vladajuću crnogorsku elitu bacila tada aktuelna afera oko trgovine ženama (izbila sredinom novembra 2002.), u kojoj su ključnu ulogu igrali pojedinci bliski vlastima (npr. zamenik državnog javnog tužioca). Opozicija je to spretno iskoristila u propagandne svrhe, uporno optužujući istaknute pojedince iz vladajuće garniture zbog učešća u aferi, kao i crnogorsku vlast u celini zbog težnje da zataška aferu. Kao argument u prilog optužbi da vlast nastoji da prikrije i minimizira aferu, opozicija je navodila podatak da republički ministar policije (Božidar Vukčević) – zaslužan za obelodanjivanje afere trgovine ženama – nije, u trenutku održavanja predsedničkih izbora, bio predviđen kao kandidat za to mesto u novoj republičkoj vladi (niti je u nju izabran 8. januara 2003).

Iako decembarski predsednički izbori u Crnoj Gori nisu uspeali zbog niske izlaznosti pa su se, prema važećem zakonu, morali ponoviti, značajno je naglasiti da je na tim izborima Filip Vujanović ubedljivo pobedio svoje protivkandidate osvojivši 83,9 odsto glasova. Na drugom mestu je nezavisni kandidat, Dragan Hajduković, kojeg je podržalo 5,9 odsto birača, dok je preostalih devet kandidata izvojevalo samo 10,2 odsto glasova (tabela III). Rezultati ovih izbora potvrdili su prethodno konstatovanu dominaciju independističkog partijskog pola, jer je Vujanović, pri daleko manjoj izlaznosti (-31,5 procentnih poena), osvojio 5.122 glasa više nego partije koje ga podržavaju, DPS i SDP CG, na oktobarskim izborima 2002. Rezultati predsedničkih izbora označavaju, naravno, i veliki lični uspeh Vujanovića, jer učinak na takvim izborima bitno je zavisio i od „personalnog koeficijenta“ samog kandidata. U ovom slučaju, Vujanović je uspeo da iskorači iz kruga pristalica DPS i SDP CG i da izvrši ekspanziju u „birački prostor“ drugih partija. Sledeći predsednički izbori, takođe neuspešni, održani su 9. februara 2003, pet dana pošto je SRJ transformisana u državnu zajednicu Srbija i Crna Gora.

III IZBORI U SRBIJI

Kao što smo pokazali na prethodnim stranicama, na septembarskim saveznim izborima 2000, u Srbiji ubedljivo je trijumfovao opozicioni savez DOS, a pokušaj Miloševićevog režima da preinači volju građana završio se korenitim političkim prevratom 5. oktobra 2000. kojim je DOS preuzeo vlast, a ranije vladajući pol sačinjen od SPS, SRS i JUL-a potisnut je u opoziciju. Rezultati septembarskih izbora nisu samo odrazili novi odnos snaga u biračkom telu, već su delovali u postizbornom razdoblju i kao katalizator masovne promene opredeljenja birača nauštrb gubitničkog partijskog pola. Posle 5. oktobra 2000. taj pol su najpre, u velikom broju, napustili i „pojačali redove“ pobednika imućni i obrazovani, a zatim i pripadnici skupina i grupa koje čine osnovu socijalne piramide, a koje su u prethodnom razdoblju činile većinu izbornih pristalica vladajućeg pola.

Postoktobarska partijska scena

Ključni procesi i zbivanja na partijskoj sceni Srbije odvijali su se samo kratko vreme kroz interakcije između pobedničkog DOS-a i partija „starog režima“, jer je DSS već u avgustu 2001. napustila republičku vladu, a time faktički i DOS. Pošto je DSS jedna od najuticajnijih partija na postoktobarskoj političkoj sceni, njenim izdvajanjem iz DOS-a na „partijskom reljefu“ Srbije došlo je do temeljne promene, jer su umesto jednog od te koalicije formirana dva partijska pola. Prvi pol predstavlja „ostatak DOS-a“ sačinjen najpre od 17, a kasnije (posle istupanja Nove Srbije-NS) od 16 partija od ukupno 18, koliko je imao izvorni DOS. Drugi pol čini DSS koja je privukla u u svoje „gravitaciono polje“ neke manje partije: NS, Srpski pokret obnove (SPO) i Narodnu demokratsku stranku (NDS). Pored dva pola obrazovana iz DOS-a, na partijskoj sceni Srbije nastavio je da deluje i treći pol sastavljen od partija koje su bile na vlasti do 5 oktobra 2000: SPS, SRS, kao i njima programsko-politički bliska Stranka srpskog jedinstva (SSJ).

Navešćemo, ukratko, obeležja triju partijskih polova pred predsedničke izbore održane 29. septembra (prvi krug) i 13. oktobra (drugi krug) 2002. Prvi pol predstavljaju partije „ostatka DOS“ koje čine republičku vladu, a stožerna partija tog pola je DS. Ovaj pol odlučno se zalaže - i u praksi to zalaganje nastoji da ostvari - za demokratski preobražaj Srbije koji uključuje široku autonomiju Vojvodine, za privatizaciju i za integraciju SRJ u međunarodne tokove sa ciljem da ona u što kraćem roku postane član EU. Da bi taj cilj bio ostvaren, partije ovog pola pokazuju spremnost da ispune uslove koje postavlja

međunarodna zajednica, uključujući i potpunu saradnju sa haškim tribunalom. Imajući to u vidu, ovaj partijski pol ćemo, uslovno, nazvati evropsko-demokratskim.

Ključna partija drugog pola je DSS čiji je uticaj – sudeći prema rezultatima mnogih empirijskih istraživanja sprovedenih tokom 2001. i u prvoj polovini 2002. – bio približno jednak uticaju svih ostalih partija DOS-a. Ali u drugoj polovini 2002. i početkom 2003, posebno posle ubistva republičkog premijera Zorana Đinđića (12. marta 2003), oslonac DSS u biračkom telu se smanjuje, a oslonac DS se bitno proširuje. Programska *differencija specifica* između stožernih partija dvaju polova, DSS i DS, tiče se prvenstveno stava prema međunarodnoj zajednici i autonomiji Vojvodine. DSS je i pre 5. oktobra 2000. ispoljavala naglašene rezerve prema međunarodnoj zajednici, pre svega SAD (o tome: Goati: 2000: 92). Te rezerve su neposredno posle 5. oktobra 2000. bile, verovatno iz taktičkih razloga, potisnute u drugi plan, jer je pobednički DOS usredsredio svoje napore na to da uključi SRJ u najvažnije međunarodne institucije i da od zapadnih zemalja, prvenstveno SAD, obezbedi što veću ekonomsku pomoć. Kad je reč o saradnji za haškim tribunalom, DSS je, uprkos načelnim rezervama u legitimnost tog tribunala, uvažila nužnost da SRJ sa njim ostvari kooperaciju. Ali, u praksi, ta stranka je, pozivajući se na neophodnost poštovanja nacionalnog dostojanstva i ponosa, otežavala pa i onemogućavala saradnju sa haškim sudom. U pogledu statusa Vojvodine, DSS je i pre 5. oktobra 2000. zastupala distinktan stav u odnosu na DS i većinu partija DOS-a. U stvari, DSS je od svog osnivanja (1992) pobornik „simetrične“ regionalizacije Srbije, ali je osporavala *en général* koncept autonomije, zato što on uključuje i elemente državnosti što – po oceni te stranke – ugrožava teritorijalni integritet Srbije. Ovaj partijski pol ćemo, imajući u vidu njegovu programsko-političku orijentaciju, odrediti (opet uslovno) kao nacionalno-demokratski. Napominjemo da smo, u kratkim potezima, istakli bitne razlike između dva partijska pola, ali, to nipošto ne znači da između njih ne postoje i važne dodirne tačke u koje spadaju, između ostalog: zalaganje za tržišnu ekonomiju i za uspostavljanje vladavine prava, kao i težnja da se očuva što čvršća politička zajednica između Srbije i Crne Gore. Saglasnost o navedenim pitanjima nije, međutim, bila dovoljna da očuva njihov savez.

Treći partijski pol čine partije koje se bitno razlikuju od partija oba prethodna pola, jer su zadržale iste integrativne ideje i vrednosti koje su zastupale pre oktobarskog političkog preokreta 2000: podršku institucijama i vrednostima Miloševićevog režima, suprotstavljanje privatizaciji, negativan stav prema preuređenju odnosa između Srbije i Crne Gore i prema uključivanju SRJ i Srbije u međunarodnu zajednicu. Osim toga, partije ovog pola smatraju da su 5. oktobra 2000. ilegalno svrgnute sa vlasti i zalažu se za restauraciju „starog režima“. Zbog toga se te partije mogu svrstati u antisistemske partije, ili u neloyalnu opoziciju. Stožernu partiju ovog pola predstavljala je sve do početka 2002, SPS, kada je u toj partiji počeo proces lančanih internih sukoba i, uporedno sa tim, trend erozije političkog uticaja. Politički vakum prouzokovan nezadrživom osecom podrške SPS, iskoristila je SRS da bi postepeno preuzela stožernu ulogu u antisistemsom polu.

Tripolarna partijska struktura predstavlja osobenost Srbije u odnosu na većinu post-komunističkih zemalja Centralne i Jugoistočne Evrope u kojima – kako pokazuje Strmiska – funkcioniše bipolarni obrazac. U tom pogledu Hrvatska je, takođe, bila izuzetak od 1990. do januara 2000, jer je praktično imala samo jedan pol koji je reprezentovao HDZ (Strmiska, 2002: 15-16). U nekim od pomenutih zemalja partijski polovi su relativno stabilizovani sa prepoznatljivim „ugaonim partijama“ (Makedonija, Bugarska, Češka i, do 2000, Rumunija), a u drugim zemljama (Poljska, Mađarska, Slovenija, Slovačka i, posle 2000, Rumunija) unutar polova postoji rivalitet oko toga koja će partija činiti stožer pola. U bipolarnim strukturama navednih zemalja, partije-stožeri polova imaju različito poreklo; u jednom od polova nosioci su postkomunističke partije, a u drugom partije koje su obrazovane 1989/1990. Izuzetak u tom pogledu je Crna Gora gde su ključne partije oba partijska pola (DPS independističkog pola i SNP CC federalističkog pola) nastale iz rasepa 1997. iste „matične partije“, ex-komunističke Demokratske partije socijalista. Prednost bipolarne partijske strukture u odnosu na tripolarnu jeste u tome što olakšava demokratsko nadmetanje i mirnu smenu na vlasti u skladu sa izbornim rezultatima. Takva mogućnost ne postoji u tripolarnom sistemu Srbije u kojem je, zbog velike „ideološke distance“, saradnja između partijskih polova teško ostvarljiva. To, u stvari, upućuje na zaključak da partijski sistem Srbije pripada tipu polarizovanog višepartizma čije je jedno od obeležja, kako beleži Giovanni Sartori, to što u njemu deluju „...dve opozicije koje se međusobno isključuju; one ne mogu da udruže snage.“ (Sartori, 1976: 134). U Srbiji „dve opozicije“, koje ne mogu politički da se ujedine u borbi protiv partija na vlasti su, kako ćemo kasnije pokazati, DSS i partije „starog režima“ (SPS, SRS, SSJ).

Socijalno uporište partijskih polova

Izborna „klijentela“ tri partijska pola Srbije je distinktna u socijalnom i u vrednosnom pogledu. Prvi, evropsko-demokratski pol natprosečno je ukorenjen među mlađom, obrazovanijom populacijom iz gradskih sredina, posebno Beograda, i iz ekonomski razvijenije pokrajine Vojvodine. Vrednosni profil pristalica ovog pola karakterišu, prema istraživanjima Dragomira Pantića, između ostalog: naglašena orijentacija na promene, kao deo šireg vrednosnog sistema modernizma, neautoritarnost, težnja ka decentralizaciji i poverenje u druge narode (Pantić, 2002: 111).

Kad je reč o socijalnom osloncu DSS kao stožerne partije nacionalno demokratskog pola, treba imati u vidu da je, neposredno pred septembarske savezne izbore 2000, to bila relativno mala stranka koja je okupljala, kao i DS, pripadnike ekonomski bolje stojećih slojeva, obrazovanije i mlađe birače. Vrednosna opredeljenja pristalica DSS nisu se, takođe, bitno razlikovala od opredeljenja pristalica DS. Ali, socijalni i vrednosni „robot-por-tret“ pristalica DSS korenito se promenio od 5. oktobra 2000. do kraja posmatranog razdoblja (4. februara 2003). Promena se zbilila zbog naglog, ali nejednakog, priliva novih pristalica koje su, posle saveznih i republičkih izbora 2000, „pohrlile“ iz SPS i SRS, u pobe-

nički tabor. Talas „dezertera“ iz gubitničkih partija nije se ravnomerno „razilio“ na sve partije DOS-a, nego je njegova glavnina bila usmerena upravo ka DSS. Osnovni razlog za to treba, verovatno, tražiti u manjoj programsko-političkoj distanci između partija antisistemskeg pola i DSS, nego između tih partija i DS (i drugih partija „ostatka DOS-a“), naročito kad je reč o odnosu prema međunarodnoj zajednici i prema saradnji sa Međunarodnim sudom u Hagu. Posle rascepa DOS-a još više je ubrzan proces socijalno-vrednosnog diferenciranja pristalica DS i DSS, zato što je DSS, profilisući se tokom 2002. kao deo beskompromisne opozicije republičkoj vladi, postala još atraktivnija razočaranim pristalicama partija „starog režima“, pa su oni nastavili da „pojačavaju“ njene redove. Dugotrajnom „transfuzijom“ pristalica iz partija antisistemskeg pola, socijalna struktura simpatizera DSS postepeno je gubila ranije osobenosti i postala skoro identična strukturi biračkog tela republike (Slavujević, 2002: 163). Promena socijalnog sastava pristalica DSS ostavila je neizbirsiv pečat i na njihov vrednosni profil. Taj profil sredinom 2002. obeležavaju: prihvatanje promena (istina, znatno manje nego što je slučaj sa pristalicama „ostatka DOS-a“), autoritarnost, zalaganje za centralizaciju i nepoverenje u druge narode (Pantić, 2002: 111). U celini uzev, vrednosni profil simpatizera ove stranke skoro je podudaran opštem proseku birača Srbije (Pantić, 2002: 109).

Najzad, treći, antisistemički pol je i pre oktobarskog preokreta 2000. bio osoben u pogledu socijalne i vrednosne strukture svog biračkog tela u odnosu na partije tada jedinstvenog DOS-a, jer se u većoj meri od njih oslanjao na pripadnike starijih generacija i na seosko i prigradsko stanovništvo sa nižim stepenom obrazovanja, ukratko na skupine koje čine osnovu („dno“) socijalne piramide. Do još jasnijeg profilisanja socijalnog uporišta SPS i SRS došlo je posle njihovog eliminisanja sa vlasti u oktobru 2000, posle čega je, kao što smo prethodno istakli, usledio „prebeg“ dela bolje stojećih grupa i skupina ka pobedničkom taboru (Slavujević, 2002: 162). Vrednosni profil pristalica ovog pola obeležavaju, između ostalog, otpor promenama u ime *statusa quo*, izrazita autoritarnost, privrženost centralizmu i naglašeno nepoverenje u druge narode (Pantić, 2002: 111).

Sukob ranijih koalicionih partnera

Vratimo se političkim zbivanjima na partijskoj sceni Srbije posle 5. oktobra 2000. Već sredinom 2001. izbio je oštar konflikt u DOS-u između DSS i ostalih partija. Neposredan povod za to bilo je izručenje bivšeg predsednika SRJ Slobodana Miloševića Međunarodnom sudu u Hagu, sprovedeno „u režiji“ republičke vlade. DSS se nije načelno suprotstavljala ekstradiciji optuženih za ratne zločine, uključujući Slobodana Miloševića, ali je to uslovljavala prethodnim usvajanjem odgovarajućeg saveznog zakona. U praksi, međutim, DSS je – uz podršku SPS, SRS, SNP CG i SrNS – uporno blokirala donošenje tog zakona u Saveznoj skupštini. Kada je vlada Srbije pitanje ekstradicije regulisala vlastitom uredbom i omogućila izručenje Miloševića Hagu (28. juna 2001), DSS je to javno osudila i ubrzo posle toga napustila republičku vladu, a time faktički i DOS. Interesantno je da su pravi

značaj te odluke dugo minimizirali i DSS i „ostatak DOS-a“, što je, verovatno, posledica težnje obeju strana da ne izgube „kapital“ koji u biračkom telu poseduje DOS. Kao rezultat nastojanja da se održi iluzija postojanja te koalicije, povremeno su sazivani sastanci njenog Predsedništva koji su završavali nemuštim saopštenjima, dok se u političkom životu sve više produbljivao jaz između dveju strana. DSS je u parlamentu osporavala važne zakonske predloge vladajuće koalicije i javno kritikovala mere i odluke republičke vlade, na šta je druga strana uzvraćala oštrim osudama delovanja DSS i sistematskom eliminacijom njenih kadrova sa važnih političkih funkcija.

Posle istupanja DSS „ostatak DOS-a“ delovao je uglavnom skladno, ali su političku harmoniju unutar koalicije remetili disonantni stavovi i akcije Nove Srbije (NS). Početkom 2002. NS je, faktički, napustila DOS i otpočela čvrstu saradnju sa DSS. Do izvesnih napeitosti u „ostatku DOS-a“ dovela je od početka 2002. do kraja posmatranog razdoblja i DHSS jer je, nasuprot ostalim partijama tog partijskog pola, zahtevala nezavisnost Srbije. Takav stav DHSS, ipak, nije ozbiljnije uzdrmao „ostatak DOS-a“ niti republičku vladu u kojoj participira DHSS, zato što je reč o relativno maloj stranci i zato što dilema oko opstanaka federacije ili nezavisnosti republike nije u Srbiji – za razliku od Crne Gore – bila okosnica značajnih političkih raskola. Zbog toga je „ostatak DOS-a“ i pored divergentnog gledišta DHSS oko statusa Srbije, nastupao uglavnom politički jedinstveno protiv DSS. Permanentno suočena sa odbojnim stavom 16 članica DOS-a, DSS je, početkom marta 2002, donela odluku da više ne prisustvuje sastancima Predsedništva te koalicije oko čega se podigla „medijska prašina“ iako ta odluka nije značila nikakav politički zaokret, nego puko registrovanje činjenične istine da (izvorni) DOS više ne postoji. *Ipak, otvoreno priznanje da partnerstvo u toj koaliciji pripada prošlosti, imalo je jedan latentan efekat; ono je uklonilo i poslednje preostale obzire fair play-a i psihološki olakšalo obema stranama da se još bespoštednije upuste u međusobne obračune koji, po intenzitetu i oštrini, nadmašuju sukobe između vladajuće koalicije i stranaka „starog režima“, socijalista i radikala.*

Nije preterano tvrditi da je sukob između „ostatka DOS-a“ i DSS – koji se rasplamsao krajem 2001. i traje sa nesmanjenim intenzitetom do kraja posmatranog razdoblja – predstavljao veću opasnost za stabilnost novouspostavljenog demokratskog poretka, nego sukob između „ostatka DOS-a“ i partija antisistemskog pola. Objašnjenje za to treba tražiti u širokom osloncu koji je DSS zadobila u biračkom telu, kao i u tome što je DSS, za razliku od partija „starog režima“, posedovala snažno uporište u savezним institucijama. To dobro ilustruje podatak da je predsednik DSS Vojislav Koštunica od kraja 2001. pa do transformacije SRJ u državnu zajednicu Srbija i Crna Gora obavljao dužnost predsednika SRJ što mu je omogućavalo da, kao predsednik Vrhovnog saveta odbrane, postavlja vlastitom odlukom ili odlukom tog Saveta nosioce najvažnijih položaja u vojnoj hijerarhiji. Osim toga, DSS je u istom razdoblju imala mogućnost u oba veća Savezne skupštine da – zahvaljujući podršci poslanika SNP CG i SrNS, kao i poslanika stranaka „starog režima“ iz Srbije – efikasno blokira svaku zakonodavnu inicijativu. Nasuprot tome, „ostatak DOS-a“ je, oslanjajući se na parlamentarnu većinu u Narodnoj skupštini Srbije, obrazovao

republičku vladu i ostvarivao dominantan uticaj na republičkom nivou.

To što je DSS u saveznim institucijama posedovala presudan uticaj, a na republičkom nivou delovala kao opoziciona stranka, dok za „ostatak DOS-a“ važi obrnuta ocena, govorilo je, u stvari, o „inkongruenciji političkog statusa“ koja je doprinela prerastanju sukoba između dve organizacije u sukob između važnih institucija političkog sistema SRJ, pa čak i u sukob između saveznog i republičkog nivoa vlasti. Navedena inkongruencija takoreći prirodno je podsticala „ostatak DOS-a“ i DSS da teže izjednačavanju statusa, odnosno preuzimanju vlasti i na nivou na kojem je ne poseduju, što je moguće ostvariti samo nauštrb druge strane. *Tu je reč o političkom konfliktu „nultog zbira“ (zero-sum game) koji je, po pravilu, oštar i intenzivan i kojeg je, zbog toga, teško regulisati.*

Priroda konflikta između ostatka DOS-a i DSS objašnjava učestalo izbijanje krupnih političkih afera i skandala koji su, u posmatranom razdoblju, „davali ton“ političkom životu Srbije. Tu, između ostalog, treba ubrojiti: ubistvo visokog službenika Državne bezbednosti Momira Gavrilovića (3. avgusta 2001) do kojeg je došlo posle njegove posete predsedniku SRJ; hapšenje bivšeg načelnika Generalštaba i potpredsednika republičke vlade Momčila Perišića (14. marta 2002) od strane vojne obaveštajne službe zbog sumnji za špijunažu i, najzad, javno iznete optužbe (u maju 2002.) od strane smenjenog načelnika Generalštaba Nebojše Pavkovića (i još nekolicine penzionisanih generala) da su službenici Kabineta predsednika SRJ Vojislava Koštunice zahtevali od Vojske Jugoslavije da zauzme jednu zgradu republičke vlade. Navedenim aferama, u politički spor između stožernih partija dvaju polova, DS i DSS, „uvučene su“, na suprotnim stranama, važne institucije političkog sistema SRJ nad kojima su presudan uticaj ostvarivale dve sukobljne partije: predsednik SRJ, Uprava bezbednosti i Generalštab Vojske Jugoslavije, republička vlada i Državna bezbednost Srbije. *Na taj način međupartijski sukob eskalirao je u „institucionalni sukob“ koji ozbiljno ugrožava stabilnost političkog poretka u zemljama u kojima, poput SRJ, ne postoje opšteprihvaćena pravila za regulisanje takvih sukoba.*

Uzroci sukoba između DS i DSS mnogobrojni su i kompleksni i zahtevaju posebno istraživanje. Ovde ćemo, preliminarno, navesti samo najvažnije; programsko-političke razlike, nesrazmeru između izborne snage DSS i njenog političkog uticaja i, najzad, lične animozitete između lidera dveju partija. O programsko-političkim razlikama već je bilo reči na prethodnim stranicama. Asimetrija između velike podrške DSS u biračkom telu i malog udela te partije u vlasti na republičkom nivou uočavala se već prilikom obrazovanja republičke vlade (25. januara 2001) u kojoj je DSS imala potpredsednika vlade i jednog ministra. Protekom vremena asimetrija se povećavala jer je, kao što smo prethodno pokazali, veliki broj bivših simpatizera i članova SPS i SRS pristupao uglavnom DSS, a mnogo manje DS i ostalim partijama DOS-a. Na taj način, u biračkom telu rastao je uticaj DSS, ali u samom DOS-u i u republičkoj vladi sve više je dolazila do izražaja nadmoć DS koja je privukla u svoje „gravitaciono polje“ manje stranke DOS-a i politički potpuno marginalizovala DSS. Treći uzrok međupartijskog sukoba bila je, u posmatranom razdoblju, lična netrpeljivost između dvojice lidera Zorana Đinđića (DS) i Vojislava Koštunice

(DSS). Iako ta netrpeljivost, nije *prius* nego - kao što to često biva u političkom životu - „naknadno pridošla varijabla“ političkog konflikta, ona je svakako doprinela njegovom naglašenom intenzitetu i oštrini.

Ogorčena borba između dva partijska pola dostigla je, možda, najvišu tačku krajem jula 2002, kada je odlukom Administrativnog odbora Narodne skupštine Srbije oduzeto svih 45 mandata DSS. Tome je prethodio neuspešan pokušaj „ostatka DOS-a“ da smanji „mandatski saldo“ DSS u svoju korist sa obrazloženjem da to čini radi povećanja efikasnosti rada republičkog parlamenta. Pozivajući se na taj princip, Predsedništvo (krnje) koalicije DOS zauzelo je stav, a Administrativni odbor Narodne skupštine Srbije ga je pretvorio u punovažnu odluku, da 36 poslanika izabranih u decembru 2000. na listi koalicije DOS budu zamenjeni „zbog neredovnog prisustvovanja sednicama“. Ta naizgled načelna i bezazlena odluka sadržala je u sebi bitne redistributivne efekte, jer je najviše pogodila upravo poslanike DSS (21). Budući da je na kandidatskoj listi koalicije DOS-a preostalo samo 13 kandidata iz DSS, ta bi partija zamenom poslanika ostala bez osam mandata (broj njenih poslanika opao bi sa 45 na 37), a za isti broj bio bi uvećan broj mandata preostalih partija DOS-a. Pošto član 88 „Zakona o izboru poslanika“ (2000) ne predviđa neredovno prisustvo sednicama kao razlog za zamenu poslanika, DSS se žalila na odluku Administrativnog odbora Saveznom ustavnom sudu. Kad je taj sud usvojio žalbu DSS, Administrativni odbor je 29. jula 2002. to prividno prihvatio, a zatim je, sprovodeći novi zaključak Predsedništva „ostatka DOS-a“, odlučio, kao što smo već naveli, da oduzme DSS svih 45 mandata! Na taj način, uoči prvog kruga predsedničkih izbora (29. septembra 2002) verovatno najjača partija u Srbiji ostala je bez ijednog poslanika u parlamentu. Problem je izglađen tek posle izbora, 4. novembra 2002. kada je između „ostatka DOS-a“ i DSS postignut sporazum (u obliku *Zajedničke izjave*), po kojem su „vraćeni“ svi mandati DSS, a dve strane su se obavezale da će saradivati na demokratskoj transformaciji republike. To, međutim, nije bio kraj sukoba, nego samo zatišje od nekoliko dana, posle čega se sukob ponovo rasplamsao.

Oštrina i intenzitet konflikta između „ostatka DOS-a“ i DSS pokazali su već početkom 2002. da su ideje o pomirenju nerealne, pa su obe konfliktne strane prihvatile taj sukob kao invarijantu političkog života i „ukalkulisale je“ u strategiju svog delovanja. „Ostatak DOS-a“ usredsredio je svoje napore na to da očuva „tanku“ većinu u parlamentu (131 poslanik od ukupno 250) i da ostane na vlasti. Ta većina je dovoljna za usvajanje zakona, ali ne i za promenu ustava Srbije (1990). A upravo taj ustav, „krojen po Miloševićevoj meri“ predstavlja nesavladivu prepreku za sprovođenje bitnih demokratskih reformi. Za promenu ustava potrebna je dvotrećinska većina u parlamentu, kao i podrška većine svih građana Srbije na referendumu (član 133 Ustava). Imajući to u vidu, mali su izgledi da ustav bude, u dogledno vreme promenjen na ustavno predviđeni način. Šansa da se menjaju ustavi, kako pokazuje iskustvo postkomunističkih zemalja, traje samo dok su „...pobednici još uvek ujedinjeni snagom revolucionarnog principa“ (B. Akerman, prema Dimitrijević, 2002: 37). U Srbiji je ta šansa nepovratno propuštena posle decembarških izbora

2000. na kojima je DOS izvojevao dvotrećinsku većinu u Narodnoj skupštini Srbije, a teško je predskazati kada će se ukazati nova šansa. Budući da je Miloševićev ustav ostao na snazi, u razdoblju između 2000. i 4. februara 2003, republička vlada se permanentno nalazila između Scile i Haribde; kada je poštovala ustav bila je u mnogim sferama bitno ograničena u radu ili čak osuđena na neaktivnost, a kada ga je ignorisala bila je žigosana kao uzurpatorska.

Drugi partijski pol oličeni u DSS, takođe, postepeno se „navikavao“ na ulogu opozicije na republičkom nivou i, uporedo sa tim izgrađivao strategiju političkog delovanja. U tom pogledu, kod DSS se uočava proces političke radikalizacije u kojem se ta stranka transformisala od stranke „konstruktivne opozicije“ u poluloyalnu opoziciju (u prethodno definisanom značenju). Sredinom 2002. sukob između dva partijska pola toliko je eskalirao da se DSS nije ustručavala ni od najtežih optužbi na račun republičke vlade i njenog premijera od kojih one o dosluhu sa „podzemljem“ i o tolerisanju šverca nimalo ne zaostaju, po oštirini, za optužbama od strane SPS, SRS i SSJ. O radikalizaciji stava DSS govori i to što je ona počela u jesen 2002. da primenjuje bojkot sednica republičke skupštine da bi one, zbog nedostatka kvoruma, bile prekidane.

Istini za volju, efekti opozicionog delovanja DSS u posmatranom razdoblju bili su veoma ograničeni, jer ta stranka raspolaže samo sa 45 mandata u parlamentu, koji su joj čak – kao što smo predhodno pokazali – privremeno bili oduzeti. Budući da DSS zbog male parlamentarne snage nije mogla sama ozbiljnije da ugrozi republičku vladu, jedina efikasna strategija te stranke sastojala se u obezbeđivanju podrške od partija antisitemskog pola (SPS, SRS, SSJ). Pri tom, DSS nije mogla da izbegne klasičnu dilemu o opravdanosti upotrebe nedemokratskih sredstava u ostvarivanju demokratskih ciljeva. Odlučnim opredeljenjem za čvrstu saradnju sa pomenutim partijama DSS bi bitno povećavala mogućnost da republičkoj vladi bude izglasano nepoverenje, ali takvo opredeljenje nosilo je za DSS ogroman politički rizik da, saradujući sa socijalistima i radikalima, odvrati od sebe deo svoje „izborne klijentele“, naročito izvorne simpatizere koji su tu partiju podržavali pre 5. oktobra 2000. Premda DSS nije, do kraja posmatranog razdoblja, decidirano odgovorila na navedenu dilemu, u njenom političkom delovanju uočava se, naročito od sredine 2002, sve veća podudarnost sa delovanjem partija *ancien régime*. Od tada poslanici DSS u parlamentu su, skoro bez izuzetka, kao i poslanici SPS, SRS i SSJ, glasali protiv zakonskih predloga republičke Vlade. Osim toga, poslanici DSS su, istovremeno sa poslanicima pomenute tri partije, izostajali sa važnih sednica parlamenta ili ih napuštali. *Bez obzira da li je tu reč o višestrukim koincidencijama ili možda o unapred dogovorenoj strategiji, teško je oteti se utisku da je na kraju posmatranog razdoblja bitno smanjena „politička distanca“ između DSS i partija „starog režima“.*

1. PRVI PREDSEDNIČKI IZBORI 2002.

(prvi krug 29. septembra, drugi krug 13. oktobra 2002)

U decembru 2002. isticao je petogodišnji mandat predsedniku Republike Milanu Milutinoviću, pa je predsednica Narodne skupštine, Nataša Mičić raspisala predsedničke izbore. U obrazloženju zašto su izbori zakazani za 29. septembar, četiri meseca pre isteka petogodišnjeg perioda, zvanično je navedeno da je to učinjeno da bi u slučaju neuspeha predsedničkih izbora bilo dovoljno vremena da se, pre isteka Milutinovićevog mandata (29. decembar 2002), održe „ponovljeni izbori“. Takvo obrazloženje nije lišeno osnova, jer su predsednički izbori održani u jesen 1997. (21. septembra prvi krug i 5. oktobra drugi krug) bili neuspešni, pa je predsednik Srbije izabran tek na ponovljenim izborima (7. i 21. decembra 1997).

Moglo se pretpostaviti da je, pred predsedničke izbore 2002, izborna snaga tri partijska pola bila približno izjednačena. Na takvu pretpostavku upućivali su podaci po kojima je na decembarskim izborima za Narodnu skupštinu Srbije 2000. partijski pol oličen u koaliciji DOS osvojio oko dve trećine glasova (64,4 odsto), da bi se – kao što smo prethodno istakli – u avgustu 2001. podelio na dva partijska pola približno izjednačene snage. Od tih dvaju polova, pojedinačno uzetih, nije bitno zaostajao po uticaju u biračkom telu ni partijski pol koji je bio na vlasti pre 5. oktobra (SPS, SRS), a za koji je na decembarskim izborima 2000. glasalo 27,3 odsto birača. Ako tome dodamo i 5,6 odsto birača koji su se na tim izborima opredelili za SSJ, veoma blisku programskim i političkim opredeljenjima SPS i SRS, ukupan udeo ovog pola u dobijenim glasovima penje se na 32,9 odsto. Doduše, posle decembarskih izbora izvestan procenat simpatizera ovog partijskog pola je, kao što smo napred naveli, „promenio dres“ ali, uprkos tome, antisistemski pol je ostao respektabilna snaga na političkoj sceni Srbije.

Kandidatski menu

Na septembarske predsedničke izbore 2002. prijavilo se 11 kandidata. Predizborna istraživanja izbornih opredeljenja pokazivala su da trojica od njih: Vojislav Koštunica (DSS), Miroljub Labus (kandidat grupe građana) i Vojislav Šešelj (SRS) ubedljivo prednjače u odnosu na ostale takmace. Pomenuta trojica kandidata reprezentovala su tri prethodno opisana partijska pola; Koštunica i Labus dva partijska pola proizašla iz DOS-a, a Šešelj antisistemski partijski pol. Koštunica i Šešelj su na ovim izborima sudelovali kao kandidati svojih partija, dok je Labus predložen od „grupe građana“. Ali, „partijska obojenost“ poto-njeg kandidata mogla se jasno identifikovati po tome što je u predizbornoj kampanji dobio javnu podršku od DS i nekoliko njoj bliskih stranaka. Povrh toga, Labusu je indirektno pomagala i republička vlada, koja je, paralelno sa njegovom kampanjom, vodila akciju „Srbija je na dobrom putu“ čije su se političke poruke uglavnom podudarale sa Labusovim.

Izborni programi Koštunice i Labusa - za koje su istraživači izbornih opredeljenja prognozirali da će izvojevati, pojedinačno uzev, više od 25 odsto glasova - bili su direktno suprotstavljeni. Prvi od dvojice kandidata polazio je od pretpostavke o potpunom neuspehu demokratskih reformi u Srbiji u postoktobarskom razdoblju, za šta je isključivo optuživao republičku vladu i njenog premijera Zorana Đinđića. Štaviše, kandidat DSS Vojislav Koštunica pozvao je građane da glasajući za njega, glasaju protiv republičke vlade čime je pretvorio predsedničke izbore u referendum o poverenju republičkoj vladi. Koštunica se u predizbornim nastupima bavio samo uzgred svojim glavnim oponentom Mirljubom Labusom i sa njegovim programom, proglašavajući tog kandidata za „produženu ruku“ DS i republičke vlade, dok Vojislava Šešelja nije ni pominjao. Nasuprot Koštunici, Miroљjub Labus ponudio je pozitivan izborni program u kojem, između ostalog, figuriraju: intenziviranje borbe za ekonomske referome, vladavini prava i poboljšanje odnosa sa međunarodnom zajednicom sa ciljem za što bržim pristupanjem SRJ Evropskoj uniji. Navedene reforme Labus je nameravao da sprovodi u saradnji sa republičkom vladom, čiji je dotadašnji rad ocenjivao uglavnom pozitivno. Treći kandidat - koji je, prema nalazima predizbornih empirijskih istraživanja, trebalo da osvoji oko 10-15 odsto glasova - jeste Vojislav Šešelj. Važno je naglasiti da taj kandidat nije stavio u prvi plan svoje izborne kampanje rešavanje nacionalnog i državnog pitanja „po svaku cenu“ - što je, inače, apsolutni programski prioritet SRS - nego zaštiti interesa socijalnih gubitnika u procesu tranzicije, posebno radnika koji su otpušteni sa posla, nezaposlenih, manje obrazovanih i penzionera. Šešelj je oba svoja konkurenta napadao zbog „rasprodaje u bescenje“ preduzeća u toku privatizacije u Srbiji i za masovno otpuštanje radnika.

Rezultati prvog kruga

Na prvi krug predsedničkih izbora izašlo je samo 55,5 odsto birača (3.637.062), a Koštunica i Labus osvojili su, u skladu sa očekivanjima, prvo i drugo mesto, uz izvesnu prednost prvog od pomenutih kandidata, (1.123.420 ili 30,89 odsto, prema 995.200 ili 27,36 odsto). Trećeplasirani Vojislav Šešelj zadobio je, međutim, znatno više glasova (845.308 ili 23,24 odsto), nego što su prognozirali istraživači izbornih opredeljenja (tabela IV). Kao što izneti podaci pokazuju, tri navedena kandidata privukla su lavovski deo glasova, tako da preostalih osam aspiranata na funkciju predsednika moralo je da se zadovolji podrškom samo 18,51 odsto glasača. Od trojice najuspešnijih kandidata, jedino je Šešeljev izborni učinak bitno nadmašio rezultat koji su tom kandidatu predviđala predizborna empirijska istraživanja. U objašnjenju tog „istraživačkog previda“ treba prvenstveno uzeti u obzir dva činioca. Prvi se tiče „sistematske greške“ u proceni izbornog učinka Vojislava Šešelja i SRS, greške koja se manifestovala kao potcenjivanje njihove izborne snage na svim prethodnim predsedničkim i parlamentarnim izborima u Srbiji i SRJ na kojima su učestvovali. Objašnjenje za to treba, verovatno, tražiti u izbegavanju simpatizera

te ultranacionalističke stranke da iskreno odgovore na pitanje anketara, kao i u tome što su u realizovanim uzorcima empirijskih istraživanja, po pravilu, manje zastupljene socijalne skupine koje predstavljaju „glasačku armiju“ SRS: nezaposleni, pojedinci bez završenog osmogodišnjeg obrazovanja, žitelji prigradskih područja i angažovani u „sivoj ekonomiji“. Dok se ovo može smatrati konstantnim činiocem hijatusa između procena istraživača i izbornih rezultata SRS i njenog lidera, drugi činilac je konjunkturan i tiče se isključivo septembarskih predsedničkih izbora 2002. Tu mislimo na poziv Slobodana Miloševića, predsednika SPS, upućen iz zatvora u Hagu simpatizerima te partije da glasaju za Šešelja, iako je SPS imala svog zvaničnog kandidata, Batu Živojinovića! *Katastrofalno loš Živojinovićev rezultat na predsedničkim izborima (3,27 odsto) upućuje na zaključak da su simpatizeri SPS poslušali Miloševića i glasali za Šešelja, a ne za kandidata vlastite partije kojeg su predložili Glavni i Izvršni odbor SPS.*

Analiziraćemo sada izborne rezultate predsedničkih kandidata grupišući ih – s obzirom na njihova najvažnija programsko-politička opredeljenja – u tri partijska pola. Izvesnu prednost na ovim izborima demonstrirao je nacionalno-demokratski pol što ilustruje podatak da su kandidati tog pola Vojislav Koštunica i Vuk Drašković (SPO) zajedno osvojili 35,28 odsto glasova (30,89 + 4,39 odsto). Na, drugom mestu je antisistemska partijska pol sa učinkom od 32,58 odsto. Do toga dolazimo ako Šešeljevom izbornom rezultatu dodamo glasove kandidata SSJ (Borislava Pelevića), SPS (Bate Živojinovića), otcepljenog ogranka SPS (Baneta Ivkovića) i bivšeg načelnika generalštaba VJ Nebojše Pavkovića. Najzad, na trećem mestu je evropsko-demokratski partijski pol sa osvojenih 29,02 odsto podrške, što je zbir Labusovih glasova i 1,64 odsto glasova koje su (zajedno) izvojevala trojica najslabije plasiranih kandidata (Obradović, Lalošević, Radenović). *U celini uzev, prethodno upoređivanje pokazuje da je distribucija izborne podrške kandidatima triju partijskih polova relativno izjednačena, ali da kandidat nacionalno-demokratskog pola ima izvesnu prednost.*

Drugi izborni krug

Pošto u prvom krugu ni jedan kandidat nije osvojio apsolutnu većinu glasova, održan je 13. oktobra 2002 – u skladu sa članom 7 i 8 „Zakona o izboru predsednika Republike“ (1990) – drugi izborni krug u kojem su sudelovala dvojica najuspešnijih kandidata: Vojislav Koštunica i Miroljub Labus. Ali, na biralištima u drugom krugu pojavilo se samo 45,5 odsto birača, što znači da nije ispunjen uslov predviđen članom 9 (stav 2) citiranog zakona, koji i za validnost drugog kruga propisuje učešće apsolutne većine upisanih birača. Imajući to u vidu, Republička izborna komisija je 15. oktobra 2002. utvrdila da izborni census nije ispunjen i da se, zbog toga, ponavlja ceo izborni postupak.

Niska participacija građana Srbije u drugom krugu predsedničkih izbora 2002 – a identična ocena važi i za prvi krug (55,5 odsto) – posledica je nekoliko činilaca. Najpre, među građanima rašireno je nezadovoljstvo novom vlašću – obrazovanom posle 5. okto-

bra 2000. – koju su u njihovoj percepciji oličavali i Koštunica i Labus (prvi kao predsednik SRJ, a drugi kao potpredsednik Savezne vlade), zato što ta vlast nije ispunila očekivanja u pogledu brzog poboljšanja ekonomskih prilika. Drugo, unutar koalicije DOS izbili su već sredinom 2001. godine javni sporovi u kojima su se – kao što smo prethodno opisali – sukobljene strane („ostatak DOS“ i DSS) međusobno bespoštedno napadale, tako da je deo građana došao do zaključka da se 5. oktobra 2000. nije, zapravo, ništa promenilo i zbog toga nije izašao na biračka mesta.

Iako, dakle, u drugom izbornom krugu održanom 13. oktobra 2002. nije izabran predsednik Srbije, rezultati tog kruga pokazali su da je Koštunica sa podrškom 1.991.947 (66.8 odsto) birača, ubedljivo pobedio Labusa, za kojeg je glasalo 921.094 (30.9 odsto) građana, uz 65.427 (2,2 odsto) nevažećih glasova. Objašnjenje Koštuničine pobeде nad Labusom treba tražiti prvenstveno u tome što su za Koštunicu optirali birači koji su u prvom krugu podržali Šešelja (ili nekog od kandidata iz antisistemske partijske polare) kao za programsko-politički bližeg i prihvatljivijeg od dvojice konkurenta. Verovatno je, iz istih razloga, većina Draškovićevih glasača podržala Koštunicu. Premda se, s obzirom na distribuciju glasova u prvom krugu, mogao čekivati Labusov poraz, nije lako objasniti zašto je taj kandidat dobio u drugom krugu manje glasova nego u prvom (-74.106)? To je, zaista, teško objasniti, jer su kandidati na svim predsedničkim izborima u Srbiji i Crnoj Gori održanim od 1990. do 2002. osvajali u drugom krugu više glasova nego u prvom, a takva pravilnost očituje se i u drugim zemljama u kojima se primenjuje dvokružni sistem izbora predsednika republike. Pokušaj da se opisano odstupanje pripíše proceni dela Labusovih birača da njihov kandidat, s obzirom na rezultat u prvom krugu, nema izgleda da pobedi u drugom na osnovu čega su ti birači doneli odluku da apstiniraju, ne deluje uverljivo, jer je Labus u prvom krugu relativno malo zaostao za Koštunicom (-3,53 procentnih poena). Uz to, uverenje Labusovih pristalica da je borba sa Koštunicom bezizgledna nije nužno prozilizalo iz njihove procene da će se glasači eliminisanih kandidata, pre svega Vojislava Šešelja, većinom prikloniti Koštunicu, jer je postojala mogućnost da ta Koštuničina prednost bude nadoknađena izlaskom većeg procenta građana na biračka mesta u drugom krugu. S obzirom, na to da ni pretpostavljajući biračima Srbije idealnu kognitivnu mapu političke scene – koju oni u ogromnoj većini ni iz daleka ne poseduju – ne možemo da objasnimo „dezertiranje“ više desetina hiljada Labusovih glasača u drugom krugu, smatramo da objašnjenje tog fenomena treba tražiti u stavu, tačnije rečeno u promeni stava partijâ koje su presudno uticale na izbornu ponašanje birača. U nedostatku pouzdanih dokaza, pretpostavljamo da su partije koje su podržale Labusa u prvom krugu, otkazale podršku tom kandidatu u drugom krugu, što, naravno, nije učinjeno javnim partijskim odlukama nego „internim direktivama“ koje su partijski sledbenici disciplinovano izvršili ne izlazeći 13. oktobra na birališta. Zaokret u stavu tih partija rezultat je realistične procene njihovih lidera – zasnovane na rezultatima prvog izbornog kruga – da su Labusove šanse da pobedi Koštunicu veoma male i da Labus – pod uslovom da partije koje ga podržavaju maksimalno mobilišu svoje pristalice – može u drugom krugu, u najboljem

slučaju, da se izbori samo za „častan poraz“. Ali, maksimalno angažovanje u korist Labusa povećavalo je rizik da izlaznost na birališta dostigne zakonski cenzus što bi omogućilo Vojislavu Koštunici da postane predsednik Republike. Pošto je taj kandidat u svojoj kampanji otvoreno „objavio rat“ republičkoj vladi, nije teško pretpostaviti da su najvažnije partije koje čine vladu uskratile podršku Labusu da bi time, indirektno, osujetile izbor njegovog oponenta za predsednika Republike.

2. DRUGI PREDSEDNIČKI IZBORI 2002.

(8. decembar)

Posle neuspeha septembarsko-oktobarskih predsedničkih izbora 2002, predstojalo je održavanje „ponovljenih izbora“. Da bi na tim izborima bio olakšan izbor predsednika Republike, u Narodnoj skupštini je, na predlog partija „ostatka DOS-a“, usvojena 5. novembra 2002. izmena „Zakona o izboru predsednika Republike“ kojom je ukinut cenzus od 50 odsto plus jedan glas za validnost drugog izbornog kruga (sadržan u članu 9) i prihvaćeno rešenje po kojem je pobednik u drugom krugu kandidat koji dobije najveći broj glasova „bez obzira koliko je birača glasalo“. Ovom izmenom ostao je na snazi cenzus o učešću najmanje 50 odsto građana plus jedan kao uslov za validnost prvog izbornog kruga.

Izborni rezultati

Na decembarskim predsedničkim izborima učestvovala su samo tri kandidata: Vojislav Koštunica, Vojislav Šešelj i Borislav Pelević. Pošto su sva trojica sudelovala na prethodnim izborima, u javnosti Srbije neizbežno je formirana predstava o decembarskim izborima kao o repriznom zbivanju, zbog čega se moglo očekivati još manje učešće građana. Iz navedenih razloga ključno pitanje decembarskih izbora bilo je da li će u prvom krugu biti ostvaren zakonski uslov o glasanju najmanje 50 odsto plus jedan? Mnogo manje nedoumica bilo je oko redosleda pojedinih kandidata, jer su sve izborne prognoze davale izrazitu prednost Koštunici.

Na decembarske predsedničke izbore izašlo je samo 45,4 odsto građana, što je znatno ispod zakonskog „praga“ zbog čega nije (kao ni na prethodnim izborima) izabran predsednik Republike. Participacija građana na decembarskim izborima 2002. za čak za 15,1 odsto procentnih poena manja je od prosečne participacije u prvom krugu pet puta ranije održanih predsedničkih izbora u Srbiji (1990, 1992, dva puta 1997. i u septembru 2002). Kad je reč o redosledu kandidata, Vojislav Koštunica je, kao što se i očekivalo, ubedljivo porazio obadvojicu svojih konkurenata osvojivši 1.669.098 glasova, čime je za 44 odsto nadmašio drugoplasiranog takmaca Vojislava Šešelja (tabela V). Uprkos ubedljivoj pobedi, za Koštunicu je na ovim izborima glasalo manje građana nego u drugom krugu prethodnih predsedničkih izbora (1.669.098 prema 1.991.947). Šešelj je na decembarskim izborima poboljšao svoj rezultat u odnosu na prvi krug prethodnih izbora (1.063.296 birača prema 845.308). Pretpostavljamo da uzroke za to ne treba tražiti u nagloj ekspanziji Šešeljevih simpatizera, nego u energičnoj podršci koju je on dobio od SPS. Za razliku od prvog kruga prethodnih izbora (13. septembra 2002), na decembarskim izborima poziv simpatizerima Socijalističke partije da glasaju za Šešelja nije uputio samo Slobodan Milošević, nego i Izvršni odbor SPS. Osim toga, SPS nije na decembarskim izborima ista-

klaog svog kandidata tako da je Šešelj zadobio, verovatno, sve glasove pristalica SPS. *U stvari, na decembarskim izborima Šešelj je uspeo da objedini glasove obe najvažnije partije „starog režima“, socijalista i radikala i da se – zahvaljujući odsustvu Miloševića iz zemlje – predstavi kao najuticajniji političar partija antisistemske opozicije.*

Treći učesnik decembarskih izbora Borislav Pelević (SSJ) igrao je na njima epizodnu ulogu, čemu u prilog govori podatak da je izvojevao samo 103.926 glasova, što je čak za trećinu manje (35.121) nego u prvom krugu prethodnih izbora. Pelevićev „izborni brodolom“ rezultat je, između ostalog, poznatog nastojanja birača da izbegnu glasanje za neuspešnog kandidata („bačeni glas“), zbog čega se, po pravilu, opredeljuju za najbližeg kandidata („strateško glasanje“), u ovom slučaju Vojislava Šešelja. S obzirom na zanemarljiv rezultat Borislava Pelevića, prvi krug decembarskih izbora 2002. može se uporediti sa drugim krugom prethodnih izbora održanih iste godine (13. oktobra), u kojem su se suočili Koštunica i Labus. U odnosu na taj duel, rezultati decembarskih izbora pokazali su da je Koštunica osvojio približno tri stotine hiljada glasova manje što je posledica činjenice da su se u odmeravanje snaga između Koštunice i Labusa na prethodnim izborima (13. oktobra 2002), Šešeljevi birači (iz prvog kruga) opredelili za Koštunicu, procenjujući da je taj kandidat bliži njihovoj opciji nego njegov oponent Miroslav Labus. *Tu je došlo do izražaja „prirodno savezništvo“ između ekstremno-nacionalnog i nacionalno-demokratskog partijskog pola, protiv evropske-demokratske opcije. Nasuprot tome, na decembarskim izborima 2002. pristalice evropsko-demokratskog pola nisu – u odsustvu vlastitog kandidata – podržale Koštunicu, jer je „politička distanca“ između njih i Koštunice isuviše velika.*

Ova analiza nipošto ne može da zaobiđe pitanje zašto na dva puta održanim izborima u toku 2002. u Srbiji nije izabran predsednik Republike? Prethodno ponuđeni odgovor koji osnovni uzrok neuspeha vidi u difuznom nezadovoljstvu građana ekonomsko-socijalnim učincima političkog poretka uspostavljenog 5. oktobra 2000. nije netačan, ali je nedovoljan, zato što taj uzrok ne može da objasni smanjivanje izborne participacije između 29. septembra (prvi izborni krug) i 8. decembra (takođe prvi izborni krug „ponovljenih izbora“) za čitavih 10,1 procentnih poena. *Pretpostavljamo da „krivce“ za izrazito opadanje izlaznosti treba tražiti u ograničenoj izornoj ponudi i što je možda još važnije u nespremnosti predsedničkih kandidata na decembarskim izborima 2002. da formulišu izborne programe prilagođene ne samo svojoj stalnoj „izornoj klijenteli“, nego i širem sloju birača.*

Kad je reč o ograničenoj „izornoj ponudi“, ona je na decembarskim izborima 2002. bila ne samo brojčano siromašnija u odnosu na prethodne izbore (3 kandidata prema 11), nego ograničenija u programsko-političkom smislu. Reč je o tome da su trojica izbornih kandidata predstavljali dva partijska pola Srbije, nacionalno-demokratski (Koštunica), i ekstremno-nacionalistički (Šešelj, Pelević), dok treći, evropsko-demokratski pol nije imao svog kandidata. Ocena o siromašnoj „izornoj ponudi“ na decembarskim predsedničkim izborima otvara, naravno, pitanje zašto je do toga došlo? Deo objašnjenja treba, svakako, tražiti u nadmoći koju je pokazao Koštunica nad Labusom, ne toliko u prvom krugu, ko-

liko u drugom krugu prethodnih izbora, kada se pokazalo da su za Koštunicu (kao „drugi izbor“), u ogromnoj većini glasali simpatizeri kandidata ekstremno-nacionalističkog opredeljenja, što je, svakako, obeshrabilo aspirante na predsednički položaj iz evropsko-demokratskog pola. Tome treba dodati smanjivanje političkog značaja funkcije predsednika Republike zbog već poodmaklog procesa transformacije SRJ u državnu zajednicu Srbije i Crne Gore, o čemu je prethodno bilo reči. U vreme održavanja izbora očekivalo se čak da će do kraja 2002. u parlamentima dveju republika i u federalnom parlamentu biti usvojena *Ustavna povelja Srbije i Crne Gore* i okončan preobražaj SRJ u državnu zajednicu dve republike. Posle toga, nagovešteno je donošenje novog ustava Srbije u kojem će – prema stavu partija vladajuće koalicije – funkcije predsednika biti smanjene a biraće ga Narodna skupština, umesto neposredno građani. *U takvim okolnostima, sudelovanje na „ponovljenim“ predsedničkim izborima u decembru 2002. značilo je za političare izlaganje visokom riziku od poraza, dok je „dobit“ u slučaju pobede bila veoma mala, jer bi samo kratkotrajno vršili predsednička ovlašćenja predviđena važećim ustavom. Zbog toga se mnogi od njih nisu odlučili da sudeluju u „izornoj trci“.*

Kao drugi uzrok velikog pada izborne participacije na decembarskim predsedničkim izborima u Srbiji u odnosu na septembarske izbore naveli smo nespremnost kandidata da svoje izborne programe prilagode preferencijama biračkog tela Srbije. Izvrsnu iskustvenu podlogu za procenu tih preferencija obezbedili su, upravo, rezultati prvog kruga septembarskih predsedničkih izbora 2002. Na tim izborima, kako smo prethodno pokazali, nacionalno-demokratski pol osvojio je 35,28 odsto glasova, ekstremno-nacionalni 32,58 odsto i evropsko-demokratski 29,02 odsto. Navedeni rezultati jasno su pokazivali da Koštunica na decembarskim izborima 2002. može, oslanjajući se samo na svoje biračko telo, da pobedi konkurente iz ekstremno nacionalnog pola (Šešelja, Pelevića), ali da glasovima svoje „izborne klijentele“ ne može da ispuni zakonski uslov za validnost izbora (50 procenta birača plus jedan). Za ispunjenje tog uslova Koštunici je bila potrebna podrška i birača evropsko-demokratskog pola koju je mogao da očekuje samo ako u svoju izbornu platformu integriše i elemente Labusovog programa. *Ali, Koštunica se nije odlučio na takav korak, nego je istrajao na izornoj strategiji primenjenoj na prethodnim neuspešnim predsedničkim izborima čija se okosnica sastojala u napadima na republičku vladu i na njenog premijera Zorana Đinđića. Efekt takvog opredeljenja bio je unapred predvidiv; Koštunica je ubedljivo porazio svoje konkurente, ali izbori ponovo nisu uspeali.*

Pretpostavljamo da je na nisku izbornu participaciju na decembarskim predsedničkim izborima 2002. relativno malo uticao poziv biračima od strane DHSS i Lige socijaldemokrata Vojvodine (LSDV) da bojkotuju izbore. Ovakvu ocenu zasnivamo na tome što je reč o dve male stranke (druga je, uz to, regionalnog karaktera) koje u prethodnom razdoblju nisu samostalno učestvovala na izbornim nadmetanjima, a koje, sudeći prema mnogobrojnim rezultatima istraživanja javnog mnjenja, nemaju značajnu podršku u biračkom telu Srbije.

IV EPILOG

Ustavna povelja Srbije i Crne Gore kojom je 4. februara 2003. obrazovana nova državna zajednica sadrži, kao što smo prethodno istakli, mnoge nedorečenosti, praznine, uopštena i (ili) teško sprovodljiva rešenja. Navedene slabosti otežace, bez ikakve sumnje, funkcionisanje nove državne zajednice, ali to ne mora neizbežno da vodi njenoj dezintegraciji jer ako postoji želja važnih političkih aktera da državna zajednica opstane, neprikladna i loša rešenja mogu da budu zamenjena boljim. Ako, pak, izostane takva želja, institucije predviđene u Ustavnoj povelji neće značiti korak u integraciji Srbije i Crne Gore nego će ostati, kao i mnogo puta do sada, puke ljuštore lišene sadržaja. Zavisnost političkih institucija od interesa i želja ljudi dobro je naglasio John Stuart Mill ističući da su „... političke institucije delo ljudi, da svoje poreklo i egzistenciju duguju ljudskoj volji. Ljudi se nisu probudili jednog letnjeg jutra i našli ih iskrsnule. Niti one nalikuju drveću koje jednom zasađeno i dalje raste“ dok ljudi spavaju“ (Mill, 1989: 9). Skloni smo čak da tvrdimo da neadekvatna „institucionalna armatura“ Ustavne povelje Srbije i Crne Gore neće biti najveća prepreka konsolidaciji Srbije i Crne Gore, nego da će ta prepreka biti apriorna skepsa pripadnika vladajućih političkih stratuma oba entiteta i inherentna politička nestabilnost Srbije i Crne Gore, pojedinačno uzetih.

Neverica u mogućnost opstanka nove državne zajednice deo je izvornog političkog opredeljenja indpendističkog partijskog pola u Crnoj Gori, pa je to nešto na šta se računalo, ali identičan stav prihvatili su čak i neki potpisnici „Beogradskog sporazuma“ iz Srbije što upozorava na opasnost da aktivnosti na ostvarenju državne zajednice budu „mlake“ i nesistematske. Staro je pravilo da je uverenje u uspeh političkog poduhvata pretpostavka uspeha, a da neverica, po pravilu, vodi porazu (*self-fulfilling prophecy*). Kad je reč političkoj nestabilnosti Srbije i Crne Gore, pojedinačno uzetih, indikator te nestabilnosti su, upravo, prethodno analizirani neuspeli predsednički izbori na kraju posmatranog razdoblja zbog čega su obe republike stupile u novu državnu zajednicu 4. februara 2003. sa vršiocima dužnosti predsednika Republike. To, međutim, nije slučajna podudarnost, nego pokazatelj dubljih sličnosti koje proizilaze iz oštre političke polarizacije između ključnih političkih aktera u oba državna entiteta. U prilog tome govori postojanje snažnog antisistemskog partijskog pola u Srbiji i polulojalanih partija u Crnoj Gori, o čemu je bilo reči na prethodnim stranicima. *U stvari, u Srbiji i Crnoj Gori na snazi je partijski sistem polarizovanog višepartizma (o tome: Goati, 2002: 178-180) koji govori o odsustvu bazičnog konsenzusa, pa zato nije samo deskripcija trenutnog stanja, nego i prognoza da će se po-*

litički poreci obe republike suočavati u budućnosti sa velikim teškoćama i problemima. Tim pre, identična prognoza važi za državnu zajednicu Srbija i Crna Gora.

Kad je reč o novim izborima na kojima treba da bude izabran predsednik Republike, perspektive Crne Gore i Srbije su različite. U Crnoj Gori zakazani su novi izbori za 9. februar 2003. Uprkos širokog oslonca koji u biračkom telu poseduje Filip Vujanović (kandidat DPS i SDP CG), mali su izgledi da će na tim izborima sudelovati natpolovična većina birača, jer su SNP CG, SrNS, NS CG i LS CG ponovo pozvale svoje pristalice na bojkot. Ukoliko i ovaj put predsednik Crne Gore ne bude izabran, verovatno će Skupština Crne Gore usvojiti novi zakon po kojem će predsednika Republike birati parlament, a ne građani neposredno. Takva promena bila bi u potpunom skladu sa prvenstveno „ceremonijalnim funkcijama“ koje crnogorski ustav (članovi 88 i 89) poverava predsedniku. Posle opisanih neuspelih predsedničkih izbora u decembru 2002. u Srbiji, predsednica Narodne skupštine bila je dužna - u skladu sa članom 5 „Zakona o izboru predsednika Srbije“ - da do 6. februara 2003. „donese odluku“ o održavanju novih izbora, jer član 5 citiranog zakona ne precizira rok u kojem izbori moraju biti održani, predsednica Narodne skupštine je, predonošenja odluke, izvršila široke konsultacije sa šefovima poslaničkih grupa, liderima relevantnih partija i nosiocima važnih političkih funkcija u Srbiji. Na osnovu toga, ona je u predviđenom roku donela odluku da izbori za predsednika Republike budu raspisani posle izglasavanja novog ustava Srbije (do čega, prema članu 19 *Zakona o sprovođenju Ustavne povelje državne zajednice Srbija i Crna Gora* treba da dođe u roku od šest meseci od uspostavljanja nove državne zajednice) ili, najkasnije, do početka redovnog jesenjeg zasedanja Narodne skupštine Srbije (oktobar 2003).

Odluka predsednice Narodne skupštine da održavanje izbora veže za usvajanje novog ustava ili za (kao krajnji rok) jesenje zasedanje parlamenta 2003, izazvala je oštre prigovore od strane DSS i partija antisistemskog pola. Prigovori se zasnivaju na oceni da „Zakon o izboru predsednika Srbije“ nije u skladu sa ustavom, zato što taj zakon ovlašćuje predsednika skupštine da arbitrarno određuje datum održavanja izbora. Ne upuštajući se u ovom tekstu u raspravu o ustavnosti citiranog zakona (to je, inače, već predmet spora pred Ustavnim sudom Srbije), uvereni smo da bi, u slučaju da su raspisani novi izbori za predsednika u roku od najviše 90 dana - po analogiji sa rešenjem „Zakona o izboru narodnih poslanika“ (2000) - ti izbori bili neuspešni kao i prethodna dva puta, zbog naglašenih političkih antagonizama između partijskih polova. To bi značilo samo uzaludno trošenje vremena, energije i otprilike 15 miliona evra iz džepova poreskih obveznika Srbije.

Doduše, zastupnici teze o raspisivanju novih predsedničkih izbora u roku od najviše 90 dana zalagali su se i za ukidanje „praga“ izlaznosti od 50 odsto plus jedan u prvom krugu za šta, međutim, u Srbiji, za razliku od Crne Gore, ne postoje valjani argumenti. Ukidanjem cenzusa, u Srbiji bi bila uspostavljena ogromna asimetrija između „lakog“ postupka izbora i „teškog“, praktično nemogućeg, postupka opoziva predsednika Republike. Jer, za opoziv predsednika Srbije neophodna je, prema članu 88 Ustava Srbije, podrška dvo-

trećinske većine poslanika u Narodnoj skupštini i afirmativan stav većine svih građana Srbije (na referendumu). Osim toga, predsednik Srbije ima neuporedivo veća ovlašćenja od predsednika Crne Gore, pa zato za izbor predsednika Srbije treba da važe stroži uslovi nego za izbor predsednika Crne Gore.

Kad je reč o datumu zakazivanja novih predsedničkih izbora u Srbiji realistički je očekivati da će to biti u oktobru 2003. zato što je - s obzirom na duboke i teško premostive političke razlike između relevantnih partija - mala verovatnoća da će pre toga biti usvojen novi republički ustav. *Ali, i ako ustav Srbije bude usvojen u roku od šest meseci, mali su izgledi da će taj akt propisati neposredan izbor predsednika Republike, tako da će, najverovatnije, neuspešni decembarski izbori 2002. biti poslednji direktni izbori za predsednika.*

DOKUMENTACIJA

CRNA GORA

Tabela I, Osvojeni glasovi i mandati u Narodnoj skupštini Crne Gore (22. april 2001)

Biračko telo 447.073

Glasalo 366.152; 81,8 odsto

Nevažeći listići 2.748; 0,7 odsto

Partije	Glasovi	%	Poslanici	%
Pobjeda je CG - koalicija Milo Đukanović	153.946	42	36	46,8
Zajedno za Jugoslaviju	148.513	40,5	33	42,9
LS CG - Liberali nego što	28.830	7,8	6	7,7
Demokratska unija Albanaca	4.232	1,1	1	1,3
Demokratski savez CG	3.570	0,9	1	1,3
Ostali	24.363	6,6	-	-

Republička izborna komisija, 2001.

Tabela II, Osvojeni glasovi i mandati u Skupštini Crne Gore 20. oktobar 2002.

Biračko telo: 455.791

Glasalo: 353.102; 77,47 odsto

Nevažeći listići: 4.704; 1,33 odsto

Partije i koalicije	Glasovi	%	Poslanici	%
Demokratska lista za evropsku CG Milo Đukanović	167.166	47,84	39	52
Zajedno za promjene-SNP-SrNS-NS	133.900	37,92	30	40
Crna Gora može- LSCG	20.365	5,77	4	5,3
Demokratska koalicija Albanaca zajedno	8.498	2,41	2	2,7
Ostali	26.967	7,78	-	-
Ukupno	348.398	100	75	100

Republička izborna komisija, 2002.

IZBORNA NADMETANJA U SAVEZNOJ REPUBLICI JUGOSLAVIJI OD 2000. DO 2003.

Tabela III, Predsednički izbori 22. decembra 2002.

Biračko telo: 456.981

Glasalo: 209.598; 45,86 odsto

Nevažeci listići: 5.094; 2,43 odsto

Kandidati	Predlagač	Glasovi	%
1. Obrad Marković	Jugoslovenski komunisti CG	1.747	0,85
2. Milan-Milo Radulović	Stranka prirodnog zakona	3.115	1,52
3. Dragan Hajduković	Nezavisni kandidat	12.319	6,02
4. Filip Vujanović	DPS, SDP CG	175.328	85,73
5. Milan Šparović	Nezavisni kandidat	1.229	0,60
6. Milivoje Bakić	Nezavisni kandidat	717	0,35
7. Ilija Darmanović	SRS	971	0,47
8. Mihailo-Milo Marković	Nezavisni kandidat	471	0,21
9. Jovan Pejović	Nezavisni kandidat	1.704	0,83
10. Aleksandar Vasilijević	SRS-Vojislav Šešelj	6.448	3,15
11. Đorđije Milić	Nezavisni kandidat	489	0,24

Republička izborna komisija, 2002.

SRBIJA

Tabela IV, Predsednički izbori u Srbiji 29. septembra i 13. oktobra 2002.

Prvi krug (29. septembar)

Biračko telo: 6.553.042

Glasalo: 3.637.062; 55,5 odsto

Nevažeci listići: 74.534; 2 odsto

Kandidati	Predlagač	Glasovi	%
1.Vuk Drašković	SPO	159.959	4,39
2.Velimir-Bata Živojinović	SPS	119.032	3,27
3.Branimir-Bane Ivković	Grupa građana	42.853	1,17
4.Vojislav Koštunica	DSS	1.123.420	30,88
5.Miroljub Labus	Grupa građana	995.200	27,36
6.Tomislav Lalošević	Grupa građana	25.133	0,69
7.Vuk Obradović	Socijaldemokratija	26.050	0,71

DOKUMENTACIJA

8.Nebojša Pavković	Grupa građana	75.662	2,08
9.Borislav Pelević	SSJ	139.047	3,82
10.Dragan Radenović	Grupa građana	8.280	0,27
11.Vojislav Šešelj	SRS	845.308	23,24

Republička izborna komisija, 2002.

Drugi krug (13. oktobar)

Biračko telo: 6.553.042

Glasalo: 2.979.254; 45,46 odsto

Nevažecih listića: 65.427 ; 2,1 odsto

Kandidati	Predlagač	Glasovi	%
Vojislav Koštunica	DSS	1.991.947	66,8
Miroljub Labus	Grupa građana	921.094	31,4

Republička izborna komisija, 2002.

Tabela V, Predsednički izbori 8. decembra 2002.

Biračko telo: 6.525.760

Glasalo: 2.947.748; 45,17 odsto

Nevažecih listića: 80.396; 2,7 odsto

Kandidati	Predlagač	Glasovi	%
Vojislav Koštunica	DSS	1.699.098	57,6
Borislav Pelević	SSJ	103.926	3,5
Vojislav Šešelj	SRS	1.063.196	36

Republička izborna komisija, 2002.

LITERATURA

Antonić, Slobodan. 2002. *Zarobljena zemlja, Srbija za vlade Slobodana Miloševića*, Beograd: Otkrovenje.

Blondel, Jean. 1970. *Voters Parties and Leaders, The Social Fabric of British Politics*, London: Penguin Book.

Chehabi H. E. and Linz, Juan. 1998. „A Theory of Sultanisme: Type of Nondemocratic Rule”, In: *Sultanistic Regime*, Eds. H. E. Chehabi and Juan Linz, Baltimor: John Hopkins Press.

Diamond, Larry, 1996. „Is the Third Wave Over”, *Journal of Democracy*, 3: 20-36.

Goati, Vladimir. 1996. *Stabilizacija demokratije ili povratak monizmu, „Treća Jugoslavija sredinom devedesetih”*, Podgorica: UNIREKS.

Goati, Vladimir. 2000. *Partije Srbije i Crne Gore u političkim borbama od 1990 do 2000*. Bar: CONTECO.

Goati, Vladimir. 2001. *Izbori u SRJ od 1990 do 1998, Volja građana ili izborna manipulacija, Dodatak: izbori 2000* (drugo izdanje), Beograd: CeSID.

Goati, Vladimir. 2002. „Partijski sistemi Srbije i Crne Gore”, U: *Između autoritarizma i demokratije, Srbija, Crna Gora, Hrvatska*, Knjiga I, *Institucionalni okvir*, Urednici: Dragica Vujadinović, Lino Veljak, Vladimir Goati i Veselin Pavićević, Beograd: CEDET, CEDEM-Podgorica, CTCSR-Zagreb.

Darmanović, Srđan. 2002. „Politički učinci izbora”, U: *Oko izbora*, br. 8, Beograd: CeSID.

Darmanović Srđan. 2002a. „Parlamentarni izbori od 20. oktobra–pobjeda proreformske opcije i povratak političke stabilnosti”, *Reper* (CEDEM Magazine for Social Affairs), 1: 22-28.

Dimitrijević, Nenad. 2002. „Ustavna demokratija za Jugoslaviju; između reforme i revolucije”, U: *Između autoritarizma i demokratije, Srbija, Crna Gora, Hrvatska*, Knjiga I, *Institucionalni okvir*, Urednici: Dragica Vujadinović, Lino Veljak, Vladimir Goati i Veselin Pavićević, Beograd: CEDET, CEDEM-Pogorica, CTCSR-Zagreb.

Dimitrijević Nenad, 2003. „Srbija kao nedovršena država”, (rukopis).

Kitschelt Herbert, 1992. „The Formation of Party Systems in East Central Europe”, *Politics and Society*, 1: 29-50.

Kitschelt Herbert, Dimitrov, Dimitar and Kanev, Assen. 1995. „The Structuring of the Vote in Post-Communist Party System”, *European Journal of Political Research*, 27: 143-160.

Kitschelt Herbert et al. 2000. *Post Communist Party Systems, Competition, Representation, and Inter-Party Cooperation*, Cambridge: Cambridge University Press.

Linz Juan, 1986. „Introduction“, In: *The Breakdown of Democratic Regime*, Eds: Juan Linz and Alfred Stepan, Baltimor and London: The John Hopkins University Press.

Lukić Radomir, 1954. *Teorija države i prava*, Beograd: Naučna knjiga.

Mihailović Srećko, 1995. „Odnos prema demokratiji u istraživanjima javnog mnjenja“, *Sociološki pregled*, (XXIX) 1: 85-97.

Mill John Stuart, 1989. *Izabrani politički spisi*, Drugi svezak, Zagreb: Informator.

Pajvančić Marijana, 1995. „Slobode i prava građana-neka pitanja neusaglašenosti Ustava SRJ i Ustava republike Srbije“, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, (LXXXI) br. 1: 85-90.

Pajvančić Marijana, Pavićević Veselin i Darmanović Srđan, 2002. „Pravno politički okvir i učinci prijevremenih parlamentarnih izbora u Crnoj Gori“, *Građansko nadgledanje izbora*, Podgorica: CEMI.

Pantić Dragomir, 2002. U: *Između autoritarizma i demokratije, Srbija, Crna Gora, Hrvatska*, Knjiga I, *Institucionalni okvir*, Urednici: Dragica Vujadinović, Lino Veljak, Vladimir Goati i Veselin Pavićević, Beograd: CEDET, CEDEM-Pogorica, CTCRSR-Zagreb.

Pavićević Veselin, 2002. „Pravno-politički okvir izbora“, U: *Oko izbora* br. 8, Beograd, CeSID.

Pavićević Veselin i Darmanović Srđan, 2000. *Javno mnjenje Crne Gore*, Izveštaj br. 1, Podgorica: CEDEM.

Pavićević Veselin i Darmanović Srđan, 2002. „Javno mnjenje Crne Gore u 2002- januar 2002“, U: *Javno mnjenje Crne Gore u 2002*, Pogorica: CEDEM, br. 1.

Slavujević Zoran, 2002. „Socijalna utemeljenost političkih stranaka pre i posle 2000“, U: *Partijska scena Srbije posle 5. oktobra 2000*. Ur. Vladimir Goati, Beograd: Fridrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka.

Sartori Giovanni, 1976. *Party and Party Systems, A Framework for Analysis*, Volume I, Cambridge: Cambridge University Press.

Soros Džordž, 1999. *Od kapitalizma ugroženo društvo, Kriza globalnog kapitalizma*, Beograd: Samizdat, B 92.

Strmiska Maximilián, 2001. *Challenges of Consolidation and the Post- Communist Party Systems, Collection of Essay*, Brno: Masarik University.

Tóka Gabor, 1995. „Voting Behavior in 1990“ In: *The 1990 Election to the Hungarian National Assambly: Analyses, Document and Data*, Ed. Gabor Tóka, Berlin: Sigma.

CIP - Каталогизacija y publikaciji
Nародна библиотека Србије, Београд

342.82(497.1)"2000/2003"

ГОАТИ, Владимир

Izborna nadmetanja u Saveznoj Republici
Jugoslaviji od 2000. do 2003. / Vladimir
Goati. - Beograd : Centar za slobodne
izbore i demokratiju, 2003 (Beograd :
Tipografic). - 62 str. : tabele ; 24 cm.
- (CeSIDova mala biblioteka)

Tiraž 1.000. - Bibliografija: str. 61-62.

ISBN 86-83491-26-9

a) Избори - Југославија (СР) - 2000-2003
COBISS.SR-ID 111043852